Сиб 3272
ВА

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1980

На корицата

Мраморна надгробна плоча от с. Враня, Благоевградски окръг, с релефно изображение на сцената „погребално угощение“ и Бендида. 198 г. на н. е. Национален археологически музей, София

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Stèle funéraire en marbre du village Vranja département de Blagoevgrad, avec représentation en relief de la scène „coena funebris“ et Bendis. 198 de n. ère. Musée archéologique national, Sofia

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1980
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXII

3

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1980

Производство на тракийски шлемове в Родопите

ВАСИЛ П. ВАСИЛЕВ

В археологическата литература терминът „тракийски шлем“ се появи през 1912 г. По изображения на воини от вазописта и скулптурата от известните тогава находки Б. Шрьодер обособи голяма група шлемове от „тракийски тип“[1]. Основните тези и резултати от тази първа по рода си работа са известни, те неведнъж са били използувани. Някои заключения в това голямо проучване днес повече или по-малко могат да бъдат ревизирани или оспорени, това е напълно естествено, но много положения са казани вярно и точно и са така правилно формулирани, че и днес остават валидни и са потвърждават от нови находки. При това тогава са били известни само два шлема от типа, който днес безспорно приемаме като чисто тракийски. Само единият от тях без съмнение е от Тракия.[2] За тях Шрьодер е използувал данните и рисунките от големия албум на Фр. фон Липперхайде, където те са означени като „гръцки шлемове с форма на фригийски калпак“[3]. Заедно с тях се групират и други шлемове с характерната качулкообразна извивка напред. Тези екземпляри обикновено се посочват като паралели за всички новооткривани шлемове в земите на траките. Следващите проучвания и находки стесниха първоначалния обхват на типа тракийски шлемове. На първо място в отделна група бяха отделени шлемовете с дълги неподвижни набузници и правоъгълен отвор за лицето. Според зоните на разпространение те бяха наречени най-напред „илирийски“, а след това по-общо и по-правилно — „островно-илирийски“[4]. Тяхната поява и развитие след VIII в. пр. н. е. днес са много добре проучени.[5] Накрая трябва да се посочи, че в работата на Шрьодер не са дадени хронологическите етапи в развитието на типа, неясен е и важният проблем за появяването и развитието на шлемовете, съчетаващи характерни елементи от тракийския и от други типове.

През следващите десетилетия в земите на траките в Родопите бяха открити няколко много добре запазени шлемове от тракийски тип. Този от с. Ковачевица, Благоевградски окръг, е с напълно запазени набузници.[6] Много важен като вариант, макар и доста разрушен в тилната част, е шлемът от с. Брестовица, Пловдивски окръг.[7] Един друг, от Асенова крепост, е съставен от различни парчета.[8] Безспорно най-интересен като форма и техническо изпълнение е фрагментираният шлем от Асеновград.[9] С него групата беше станала достатъчно голяма, за да даде възможност на Т. Иванов да направи точна характеристика на типичните тракийски шлемове от Родопите, както и един основен за нас извод, че „несъмнено там трябва да търсим тяхната родина“[10]. През следващите години са открити и други шлемове в същите области, но те са оста-

305 49/95

нали разпръснати из малки музейни сбирки, а и сведенията за тях в печата са недостатъчни и неясни. Една находка от три шлема и други бронзови доспехи от Олонещи (Молдавия) не е достатъчно използувана в нашата литература, а и в публикацията типичните тракийски шлемове са определени като образци от един несъществуващ „атическо-фригийски" тип.[11] Находката на железния шлем с бронзови части от с. Плетена, Благоевградски окръг, има изключително значение за историята на тракийския доспех. Тя откри нова страна в дейността на местните работилници. Новите данни за бронзовите торкви и железните мечове-ромфеи, пълният опис на находките и точната карта, направени от Д. Стоянова-Серафимова, ясно очертаха някои характерни елементи от местното тракийско въоръжение и дадоха нови данни за занаятчиите-оръжейници от Родопите.[12]

В настоящия момент групата на тракийските шлемове се състои от девет бронзови и един железен екземпляр. Те дават достатъчно богат материал за сравняване и за установяване на общите елементи в типологическо и технологическо отношение. През последните години те бяха основно изследвани от нас, при което можаха да се открият редица нови подробности по тях.[13]

Накратко ще разгледаме основните елементи в конструкцията на шлемовете тракийски тип, както тя се очертава според повечето екземпляри.[14] Основната част на шлема, калотата, е конусовидна, с правилно кръгло или елипсовидно сечение на основата (обр. 1 *а*). От върха на конуса напред се издава меховидно извита част — най-типичният елемент при тези шлемове. Долната част на конусовидното тяло е леко подвита навътре. Под този подгъв следва ивица, в повечето случаи отвесна (обр. 2 *а*). Почти под прав ъгъл към нея е сенникът (козирката), широк 0,02—0,03 м, който над ушите леко се разширява и завършва с извивка надолу. Два изреза отделят сенника от добре оформения натилен предпазител, извит навън в средата и с леко спуснати надолу странични краища (обр. 3).

При тракийските шлемове от Родопите се наблюдава една основна разлика в начина на изработката, която ги разделя на две групи. В първия случай шлемовете са изработени от едно цяло парче метал.

1

● *Обр. 1 а) шлем от с. Брестовица, Пловдивски окръг; б) шлем от с. Плетена, Благоевградски окръг. Fig. 1 а) casque du village Brestovica, département de Plovdiv; б) casque du village Pletena, département de Blagoevgrad*

а

б

2

Такива засега са само два — от с. Брестовица (обр. 1 *а*) и от с. Плетена, Благоевградски окръг (обр. 1 *б*).[15] От цял метален лист са и трите шлема от находката при Олонешки и някои други, но при тях меховидната извивка на тракийския тип е съчетана с елементи, характерни за други типове шлемове. Към втората група спадат шлемовете, изработени от две основни части — конусовидно тяло и меховидна извивка (обр. 2). Главната част — калотата — е изработена от цяло метално парче, така че да се получи пресечен конус. Меховидната извивка е съставена от две половинки, които се застъпват по дължина точно в средата, където едната част се втъква под другата с около 0,003—0,004 м. В тази извица половинките са припоявани с мек калаен припой. Меховидната извивка се втъква върху основното тяло в един подготвен участък. За целта ръбът на металния лист около горния отвор се изтънява и леко се подвива навътре. Получава се отстъп, върху който ляга с ръба си меховидната част, като двете основни части се застъпват с не по-малко от 0,01 м. На това място частите също са припоявани една към друга. След това в предварително приготвени отвори са втъквани бронзови нитчета, чрез които връзката между частите ставала съвсем стабилна. При това по нито един шлем не се забелязва неравност в съединителната линия. Двете основни части независимо от дебелината на металните листове са великолепно изравнени по външната повърхност. Свързващите нитчета също се сливат с нея и понякога местата им не се забелязват от пръв поглед. За съединяването съдим само по една съвсем тънка линия, която днес е значително разширена вследствие на корозията по метала. Разбира се, от вътрешната страна веднага се открива начинът на изработка (обр. 4).

Тези два основни начина на изработка дават възможност да предположим съществуването на различни по квалификация и способности майстори на шлемове в тракийските земи. За изработката на шлем с такава извивка от едно парче метал наистина е необходимо много голямо майсторство. Типичните гръцки шлемове от ко-

● *Обр. 2 а) шлем от с. Гърмен, Благоевградски окръг; б) шлем от с. Ковачевица, Благоевградски окръг. Fig. 2 а) casque du village Gârmen, département de Blagoevgrad; б) casque du village Kovačevica, département de Blagoevgrad*

ринтски и халкидски тип също са изработени само от едно парче метал, но при тях калотата е заоблена и много по-ниска. В нашия случай конусовидната част не е представлявала проблем за майсторите— във всички шлемове тя е отлично изработена. Трудността е изцяло в извивката, защото изработката на един шлем започва най-напред от горната част. Напълно естествено е, че майсторите са имали помощни подложки-модели, но самата форма на извивката ясно показва, че точно в този случай подложка не би могла да се използува за пълното дооформяне на шлема в горната му част. Тук вече работата е зависела единствено от умението на майстора. Именно за да опрости, вероятно и за да се ускори работата, в повечето работилници са предпочитали да изработват шлемовете от отделни части. Веднага се забелязва, че двете половинки на горната част с извивката във всички случаи са правени върху моделни подложки. Върху тази подложка е ставало точното им премерване една към друга, подрязването на краищата и подготовката за скачването с долната част. Останалите процеси не са представлявали трудност. При тази група шлемове единственото слабо място е връзката между двете части на извивката, защото тя е била само тънък пласт припой. Затова днес в повечето случаи двете половинки са отделени една от друга.

В оформянето на частта под конусовидната калота могат да се открият известни разлики. При шлемовете от с. Гърмен, с. Ковачевица и с. Дебрен (Благоевградски окръг), например, тя е съставена от отвесна ивица, широка около 0,015—0,02 м, от нея под прав ъгъл се издава сенникът, който завършва с ръб (обр. 2 *а*, *б*). Докато при двата екземпляра от цял лист — от с. Брестовица и от с. Плетена — зоната под калотата се издава навън под ъгъл около 45^0 и едва при ръба на сенника се оформява съвсем тясна хоризонтална ивица (обр. 1 *а*, *б*). Тези разлики надали могат да дадат основание за отделяне в подгрупи — те не са типологически, а резултат от начина на изработка. По доста различни начини е изработен и ръбът на сенника. При шлема от с. Брестовица той е подсилен и удебелен, като към долната му страна е приклепана една допълнителна метална ивица. Така полученият край е бил достатъчно дебел, за да позволи изработката и на един про-

3

4

● *Обр. 3. Шлемът от с. Ковачевица, тилна част. Fig. 3. Le casque du village Kovačevica, partie postérieure*

● *Обр. 4. Съединението на двете основни части на шлема от с. Дебрен, Благоевградски окръг, отвътре. Fig. 4. La jonction des deux parties fondamentales du casque du village Debren, département de Blagoevgrad, de dedans*

5

6

● *Обр. 5. Реконструкция на прикачването на набузника чрез шарнир при шлемовете тракийски тип. Fig. 5. Reconstruction de l'accrochage du paragnathide à charnière chez les casques de type thrace*

● *Обр. 6. Следи от припой за шарнирната пластинка на вътрешната страна на шлема от с. Брестовица, Пловдивски окръг. Fig. 6. Traces de soudage de la plaque de charnière de la partie intérieure du casque du village Brestovica, département de Plovdiv*

филиран ръб. При другите шлемове краят на металния лист е подвит навътре с около 0,0015—0,002 м и така образува ръба на сенника. Подгънатите краища са различно обработени — при шлема от с. Гърмен те са плътно причукани към горния метал така, че практически се сливат, при този от с. Ковачевица подгъването е направено върху дебела медна тел — начин за оформяне и укрепване на ръбове, който се среща и при други доспехи, например при бронките от с. Татарево, Пловдивски окръг и с. Светлен (Аязлар), Търговищки окръг, и е бил много използуван в античността. При другите шлемове е направено само едно подвиване на краищата отдолу, колкото да се получи ръб около сенника.

До тилната част на шлема сенникът завършва с два изреза в металния лист, които го отделят от натилника (обр. 3). Двата края на сенника са подвити надолу и встрани така, че образуват по една раковина зад ушите. Изрезите са с различна форма и дълбочина, но никога не навлизат в калотата. Формата на натилния предпазител в общи линии е една и съща. И тук е характерно хоризонтално подвиване на ръба навън. Краищата му също са леко извити надолу, но в тези извивки металът не е подгънат.

Шлемовете тракийски тип обезателно имали подвижни набузници с форма, напълно различна от тази на набузниците при гръцките типове (обр. 2 *б*). Тези набузници пластично следват формата на лицето и практически почти напълно го покриват, открити оставали само очите и носът. Върху набузниците в нисък релеф са изработени мустаци и брада, устните също са предадени пластично. За целта били използувани позитивни и негативни модели-подложки, от които да се получат общата форма и релефът. Всички детайли се изработвали след това, накрая по външната повърхност бивали гравирани фините подробности.[16] От запазените набузници тези от с. Плетена и от Асеновград са почти еднакви, те като че ли са правени в едно ателие от един и същ модел. При единичния набузник от с. Беден, Смолянски окръг, завитите кичурчета по брадата са с друга форма, но начинът на изпълнение, макар и по-груб, и тук е същият.

Всички набузници имат много добре изработени шарнири: металните пластинки в горната си част в двата края са оста-

вени по-дълги и подгънати така, че се образуват тръбички (обр. 5). Пространството между тях остова, за да се втъкне тръбичката от другата част на шарнира. Засега оставаше неясно как точно е ставало закачването на набузниците, че да могат свободно на се движат. При публикуваното на шлема от с. Ковачевица В. Миков изказа мнение, че набузниците били прикачвани с тел през двете дупчици в отвесната ивица под калотата (обр. 2 *б*), които са на съответствуващо за целта място.[17] Подобни двойки отвори на същото място (обр. 1 *б* 2 *а*) има по шлемовете от с. Гърмен, с. Плетена и с. Беден. Само при шлема от с. Брестовица липсват. Това даде основание на Д. Цончев да твърди, че този шлем е бил без набузници.[18] Но именно при този шлем най-напред, а след това и при всички останали можахме да открием добре запазени и ясни следи от мек припой по вътрешните стени, разположени отстрани точно едни срещу други. Следите обхващат участък от калотата, отвесната част и малко от сенника (обр. 6), а двете дупки обикновено се намират посредзаетото от припоя пространство. Без съмнение, при всички шлемове точно на тези места е имало припоена по една пластинка. Краят ѝ се е спускал свободно надолу и е завършвал с шарнирна тръбичка. Така се осъществявала връзката с набузника и неговото свободно движение нагоре и встрани. А в двата отвора били втъкнати нитчета, които още повече укрепвали връзката между шлема и шарнирната пластинка.

По принцип всички шлемове били богато украсени. На първо място трябва да се спомене гребенът, който минавал точно по сагиталната линия. Слаби следи от припой по много шлемове показват точните места, където леката основа на гребена бивала прикрепвана към калотата.[19] Срещат се маски-апотропейони, изработени в самия метал или припоени отгоре,[20] фигури на животни, растителни орнаменти и др. При шлемовете от Родопите в състоянието на намирането им по гладките стени не са били забележими следи от някаква украса. Те и така са публикувани. Впоследствие при всички екземпляри можахме да открием добре запазени следи от припой, които позволяват да установим начина за украсяване и на този тип шлемове. На първо място трябва да посочим следите

7

8

● *Обр. 7. Припой от апликацията върху шлема от Асенова крепост. Fig. 7. Soudage de l'application sur le casque d'Asenova krepost*
● *Обр. 8. Поправка на шлема от с. Гърмен, Благоевградски окръг, отвътре. Fig. 8. Réparation du casque du village Gârmen, département de Blagoevgrad, de dedans*

на двете страни на най-широкия горен край на качулковидната извивка. При шлема от с. Брестовица следите от припоя ясно очертават палмета с 11 листа (обр. 1 *а*). Между нейното очертание и ръба на извивката остава пространство чист бронз, ограничено от отделни капки припой. В тази част апликацните вероятно са били нискорелефни и само ръбовете им в няколко точки са били припоени. Палметата

е била плоска и затова припоена изцяло. При шлема от с. Ковачевица следите са от кръгли апликации (обр. 2 *б*). Те също са били плоски и затова припоени по цялата повърхност. С характерна тригъгълна форма са следите от апликации по шлема от с. Гърмен (обр. 2 *а*) — основата на тригъгълника лежи към лицевата част на шлема. Тези апликации са били в нисък релеф, защото от припоя са очертани само краищата им, които плътно са лягали върху шлема. Подобни форми имат следите и по шлемовете от с. Дебрен и с. Плетена. Еднакви следи с кръгла форма личат при находките от Асеновград и Асенова крепост (обр. 7). Орнаментите по апликациите били характерни и за епохата, и за тракийската торевтика — палмети, розети, лотосови цветове и др. Апликациите били изработвани от съвсем тънки метални листове бронз или сребро, може би и позлатени. Орнаментът е отпечатван (щампован) с бронзови модели-матрици, готовите апликации били изрязвани в краищата и припоявани към шлема.

И по други части на шлемовете открихме следи от припой. Те са разположени симетрично върху страничните стени на калотите точно над набузниците (обр. 1 *а, б*, 2 *б*). В сегашното състояние те са високи около 0,015 м, широки към 0,005—0,007 м — може би от апликации с правоъгълна форма, а би могло да се допусне, че следите са само от средната част на апликации, които в краищата не са прилягали плътно към метала, а са изпъквали навън. Точно какви са били апликациите върху тракийските шлемове, ще разберем едва след намирането поне на няколко напълно запазени екземпляра от гробове.

Направеният дотук преглед на шлемовете показва, че са били изработвани по един и същ общ типов модел с приблизително еднакви размери. Благодарение на тази „типовост" те се обособяват в група, която с основание можем да наричаме родопска. Изработвани са от местни майстори според нуждите и изискванията на местните войни. В работилниците, освен че са изготвяли нова продукция, по необходимост са правели и поправки на различни по вид и характер повреди по шлемовете. Бронзовите доспехи навсякъде и винаги са били скъпи, затова най-малките повреди били старателно поправяни. Групата шлемове от Родопите ни предлага многобройни и разнообразни примери и за тази страна от дейността на тракийските майстори.

Най-напред ще се спрем на малките поправки, чието изпълнение можело да стане във всяка работилница, защото не изисквало специално майсторство. Върху горния ръб на извивката на шлема от с. Брестовица има малък пробив (обр. 1 *а*), от него излизат три пукнатини в металната стена, която на това място не е по-дебела от 0,5 мм. Вероятно там се е била забила триръба стрела. Върху пробива е била запоена малка кръгла бронзова пластинка с диаметър 0,008 м, която е покривала и началото на пукнатината. В самата среда на сенника над челото също има квадратен пробив, върху който е била запоена подобна пластинка. Такива бяха открити и по многократно поправяните наколенници от с. Плетена.[21] На друго място ще можем да покажем подобни поправки и по бронзови съдове от същото време.

При шлема от с. Гърмен срещаме друг тип малка поправка. Една пукнатина в предната част непосредствено под скачването на конуса с качулката е укрепена чрез подлагане на бронзова пластинка. Тя е много сполучливо изрязана — така че сегментната ѝ форма приляга съвсем точно върху извивката на стената (обр. 8). Краищата на пластинката са подрязани косо, за да се получи максимално приравняване с околната стена. Нитчетата са зачукани много старателно и върховете им никъде не излизат над общото ниво. По лицевата страна повърхността на тези нитчета е така добре загладена, че напълно се слива с общата метална стена.

Шлемът от с. Дебрен ни дава отличен пример за изпълнението на няколко различни по характер поправки от квалифициран майстор.[22] В горната част на калотата до изреза за горен отвор (обр. 9) се намират две диаметрално разположени големи пукнатини. Тази в предната част (обр. 9 *а*) е дълга 0,08 м, другата — 0,04 м. По външната повърхност двете части на металната стена са плътно прилепени една до друга така, че пукнатините са трудно забележими. Главите на нитчетата също са напълно изравнени с околната повърхност. В долния край на предната пукнатина има запазени слаби следи от припояване на кръгла пластинка, която е покривала две малки странични пукнатини. От вътрешната страна поправката е съвсем различна (обр.

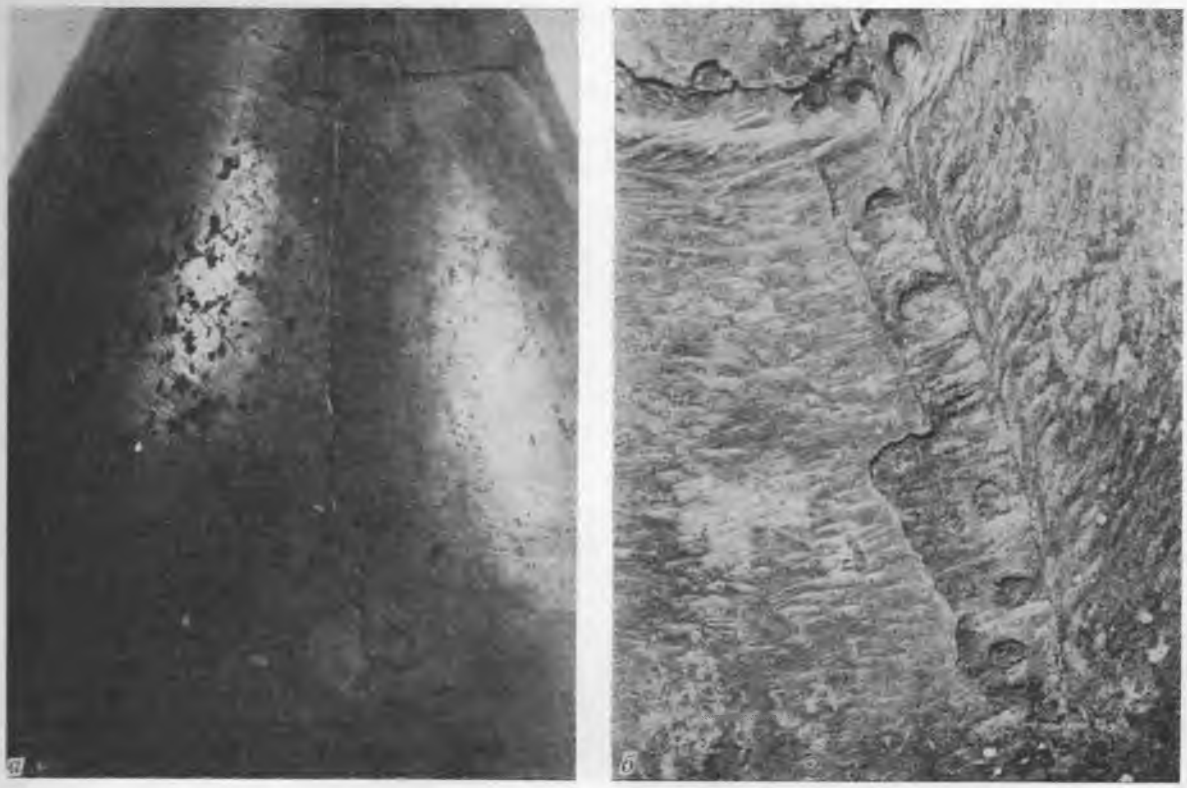

9

● *Обр. 9. Поправка на срез в предната част на калотата на шлема от с. Дебрен, Благоевградски окръг: а) отвън; б) отвътре. Fig. 9. Réparation de fente dans la partie antérieure de la calotte du casque du village Debren, département de Blagoevgrad: а) de dehors; б) de dedans*

9 *б*). Тъй като се е наложило да се поправят едновременно двата среза в металната стена, а характерът им е бил такъв, че не е била възможна (или целесъобразна) поправка чрез подлагане на пластинки, разбитият метал и при двата бил правилно изрязан, после малко навътре от единия от ръбовете при всеки срез е изчукан отстъп (жлеб), в който е наложен насрещният ръб. Застъпената ивица при предния срез е широка от 0,013—0,02 м, при задния— 0,03—0,014 м. Укрепването на застъпените стени отпред е с 8 нита, отзад — с 2. За да се осъществи това налагане на разсечените стени една върху друга, е трябвало да се стесни обемът на цялата калота чрез постепенно свиване отдолу нагоре, така че при горния отвор на конуса да се получат свободни към 0,05 м. Това свиване е направено извънредно майсторски — цялата вътрешна повърхност на метала е покрита със следи от удари. Не трябва да се мисли, че майсторът е работил непосредствено върху тази повърхност— това практически е невъзможно. Следите са от специалната наковалня с човка, използувана от майсторите на шлемове. Характерът на поправката е налагал непрекъснато въртене на шлема върху човката, за да се постигне равномерното свиване на конуса от основата към върха.

Меховидната извивка на шлема е била повредена от удара, който е разсякъл калотата. Свиването на горния отвор на калотата е наложило да се намали и отворът на извивката. За тази цел двете съставки на извивката са изрязани по цялата дължина на краищата и в резултат на това само се допират една до друга, без да се застъпват. И изрязването не е правилно, получили са се празнини. За да свърже поздраво тези части, майсторът е бил припоил от вътрешната страна дълга тясна ивица бронз така, че е покривала по около 0,01 м от парчетата. Сега тя липсва, но следите от припоя личат ясно (обр. 4). Следи от същия характер се виждат и отвътре на извивката на шлема от с. Гърмен (обр. 8). Явно, това е бил често прилаган

10

● *Обр. 10. Шлем от с. Дебрен, Благоевградски окръг. Fig. 10. Casque du village Debren, département de Blagoevgrad*

начин за укрепване на тази уязвима част от шлемовете.

Почти цялата долна част на шлема отляво липсва (обр. 10). Запазените краища на метала там са много тънки. От вътрешната страна има запазени следи от припой, които се намират на около 0,02 м над сегашния край. Тук е било вложено едно цяло ново парче бронз, което е оформяло шлема в долната част. За да прилегнат добре двете парчета едно над друго, майсторът е изтънил краищата им. Отчупването на цялата вставка е станало над линията на забъкнатите нитове именно поради изтъняването на стените. Върху натилния предпазител откриваме още една голяма поправка (обр. 11). Цялата метална стена там е била пробита и деформирана от силен удар точно в средата. Вследствие на това е бил разкъсан и целият ръб, а стената на калотата в лявата част е пропукана на много места. Такава повреда би могла да се получи при удар с копие от съвсем близко разстояние. Тук вече обезателно се е наложило да се изреже голяма част от метала около пробива и отворът да се запълни с ново парче бронз (обр. 11 *а*). Изрезът е с неправилна кръгла форма с диаметър 0,04—0,05 м. За запълване майсторът е използувал дъното и част от стените на някаква съдинка. Концентричните кръгове и дупката от обработката на струг ясно личат от вътрешната страна (обр. 11 *б*), макар да са отчасти деформирани при работата. Кръпката е закрепена към шлема с 24 нитчета, разположени на 2—4 мм от съединителната линия. Но парчето от съда е поставено така, че да укрепи от вътрешната страна и част от напуканата лява стена на шлема. На разстояние 0,02—0,03 м от редицата нитчета в края на парчето са забити още три нита. Разбитият ръб на натилния предпазител е укрепен, като отгоре му е поставена ивица с дължина 0,08 м и ширина 0,007—0,008 м, закрепена със 7 нита на равни разстояния един от друг. В левия край ивицата е отчупена, но личи, че е била по-дълга и с още нитове. Само в десния край на натилника е запазена една необикновена вставка — почти квадратно парче бронз, закрепено в хоризонтално положение с 4 нита. В предния и външен край има кръгъл отвор. Без съмнение също такова парче е имало и вляво на натилника. За предназначението им можем да предположим, че в отворите е закрепвана метална мрежа за предпазване на врата, но не е изключено през тях да е зашиван доста слабият шлем към кожения калпак. Във всеки случай това е било направено след поправките по желание на новия собственик на шлема.

Невъзможно е да се установи дали многобройните поправки по този шлем са извършени наведнъж или при различни случаи след сменяване на собственика. Химическият състав на различните бронзови парчета изобщо не може да ни ориентира в тази насока. Характерът им показва, че майсторът е имал различни стари предмети, от които е използувал подходящи за отделните поправки парчета. Обаче много важен е фактът, че бронзът на всички парчета, както и на самия шлем има общ принципен състав — 9—12% калай, олово под 0,01%. Това е α-бронз, специално пречистен от олово, пригоден за коване при различни температури. Практическият опит на майстора и владеенето на всички тънкости в занаята са му позволявали да подбира такива стари предмети от бронз, които да използува в разнообразната си работа.

Двата шлема — от Асеновград и от Асенова крепост, разкриват още една страна

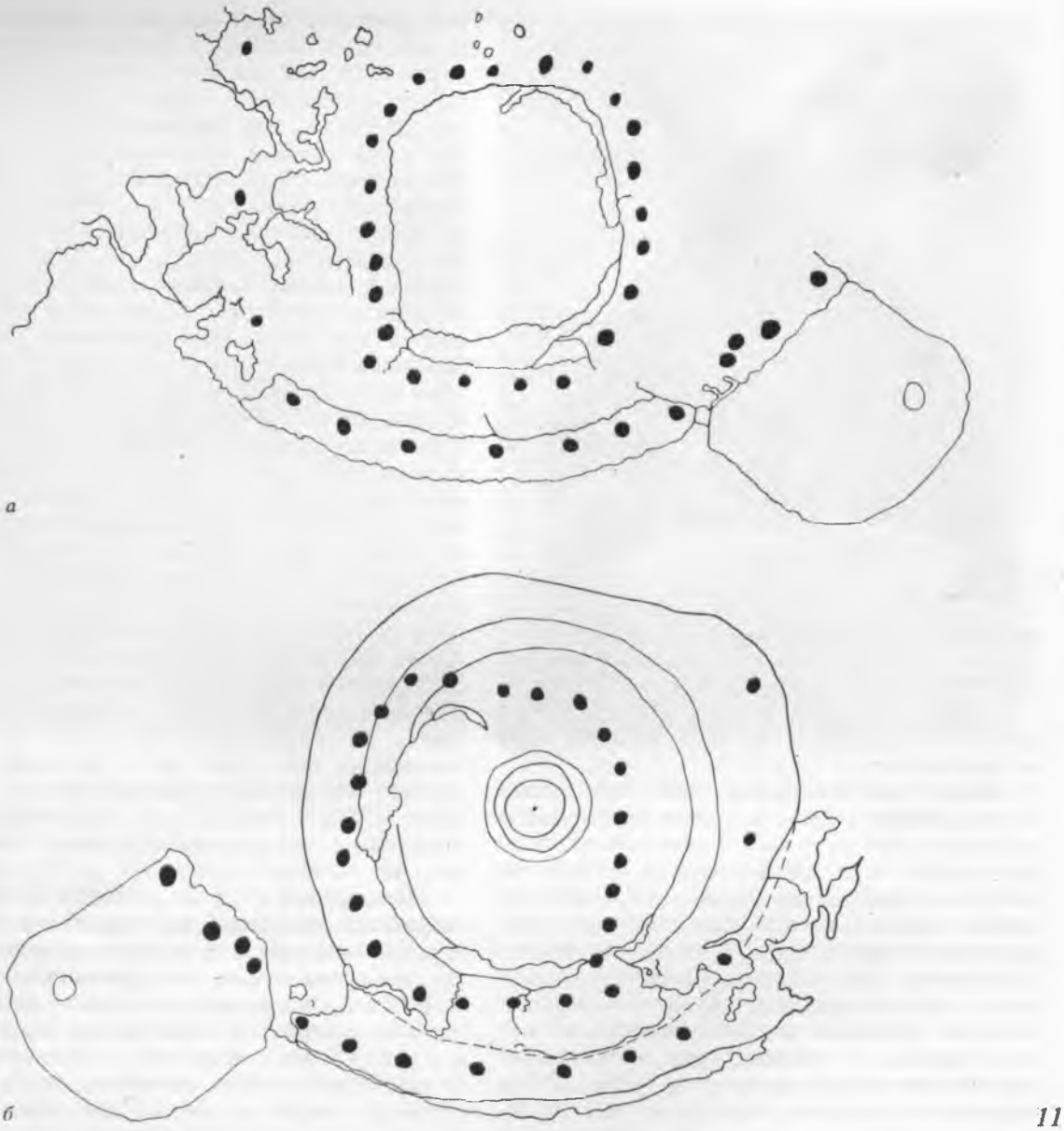

11

● *Обр. 11. Поправките на тилната част на шлема от с. Дебрен: а) отвън; б) отвътре. Fig. 11. Les réparations de la partie postérieure du casque du village Debren: а) de dehors; б) de dedans*

от разнообразната дейност на местните майстори и работилници. Шлемът от Асенова крепост веднага прави впечатление с необикновено издължената си горна част, резултат от съединяване на различни парчета (обр. 12).[23] Основата му е съставена от три части, взети от хубаво изработени шлемове от тракийски тип. За предната част на калотата са използувани две подходящи парчета, запазени до началото на натилника. Съединяването им е направено почти в средата, където те се застъпват на една ивица с ширина 0,015 м. Съединителната линия и главите на нитчетата са напълно изравнени с общата повърхност. Сенникът е доста тесен, на места ръбът му е неравно изрязан, подгъв изобщо няма — нещо, необичайно за този елемент от конструкцията на тракийския шлем. Наложило се е да се изрежат краищата на старите, за да се

12

● *Обр. 12. Шлем от Асенова крепост, горната част на калотата реставрирана. Fig. 12. Casque d'Asenova krepost, la partie supérieure de la calotte, restaurée*

изравни ширината на новообразувания сенник. Изрязани са били и характерните извивки в двата края и сега сенникът завършва с едно нетипично заобляне на тясната хоризонтална ивица. В предната част на шлема сенникът е бил подсилен с ивица метал, прикрепена с нитчета. Натилният предпазител е цяло парче, отрязано с малка част от калотата. Краищата му са леко извити и се втъкват под предните парчета. Останалата част от калотата е била направена от най-разнообразни съставки. За да запълни голяма част от тилната зона, майсторът е използувал продълговато парче, което не е могъл добре да извие — бронзът носи следи от многобройни удари и е доста напукан. То ляга върху натилника и застъпва отгоре предните парчета. Интересно явление се наблюдава при техните горни краища. В средата ивицата на застъпването, върху която е трябвало да легнат горните части, е широка 0,02—0,025 м. Колкото повече отива назад, толкова по-широка става тя и при извивките достига 0,04 м. Така една трета от металната стена е оставала скрита и е служела като подложка. Малкото запазени фрагменти от средната част на шлема показват, че наставянето им един към друг не е било лесно за майстора. Той е използувал малки парчета, налагало се е под тях да поставя други, за да укрепи конструкцията. Двете половини на меховидната извивка също са различни. Дясната е взета от хубав шлем с дебели стени и е изцяло запазена, а лявата е изработена от тънък бронзов лист вероятно при съставянето на шлема. Но следите от припоени апликации и по двете са еднакви — украсата е била поставена, след като шлемът бил съставен.

Шлемът от Асеновград, съчетаващ тракийски и гръцки елементи, е съставен от различни по големина бронзови парчета.[24] На това се дължи необичайната конструкция, съчетание от цилиндрична и конусовидна част, към които е придадена характерната меховидна извивка. В цилиндричната част правят впечатление надвеждните дъги, започващи от основата на наносния предпазител, който тук е само едва загатнат (обр. 13 *а*, *б*). Така е и при гръцките шлемове, но скъсяването на наносниците до самата основа е типично тракийско явление и може да се види при много шлемове от халкидския тип, носени от траки. За изработката на цилиндричната част са подбрани три основни парчета. Средното е с почти ромбовидна форма, единият връх е обърнат надолу и образува основата на наносника. Върху него е наложено друго парче, за да подсили средата на челната зона. Въпреки това майсторът е бил изработил и трето парче с формата на надвеждните дъги. Това парче сега липсва, останали са само следите от припояването му върху шлема. Следите покриват нитчетата, съединяващи двете парчета, няколко пуктатини и груби подгъви в метала. При гръцките шлемове надвеждните дъги с наносника са били изработвани като отделни пластинки, но са били прикрепвани към челната зона на калотата.[25] Тук това практически е било невъзможно, а и целта е била да се прикрият неудачи в изработката. Затова пластинката е била припоена,

a

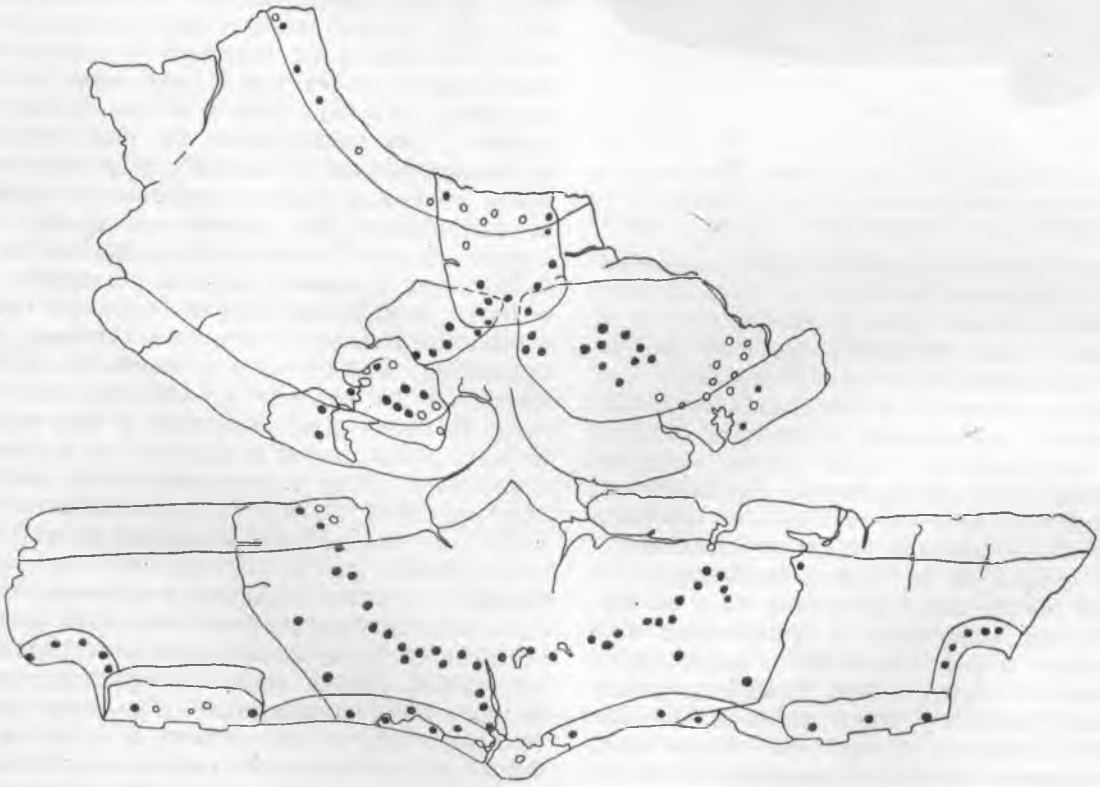

13

само в средата за подсилване е бил втъкнат нит. Майсторът не е имал възможност да направи шарнирни тръбички от метала на шлема, затова е изработил отделни пластинки с тръбички. Пластинките са закрепени от вътрешната страна на шлема и под ръба на калотата остават само тръбичките. Характерно е, че са направени изрези за ушите, което е естествено за шлемовете от халкидски тип и необичайно за тракийските. И тук металът не е позволил да се изработят ръбовете около изрезите, затова са били направени отделни пластинки с правоъгълен профил и заковани над изрезите за ушите.

Цилиндричната част на калотата се съединява с конусовидната чрез преходен участък, на който са изработени ребра и вдлъбнатини (обр. 14 *а*). Веднага проличава неумелата изработка на детайлите — те са асиметрични помежду си и към центъра на шлема. Двете най-долни ребра се съединяват в средата и очертават фронтон, както при халкидските шлемове, другите две завършват свободно в конусовидната част. В средата на конусовидната част, точно над завършеците на ребрата се е наложило да се съединят няколко парчета метал. Много умело е вмъкнато средното парче, което е правоъгълно (обр. 14 *б*), но от външната страна се очертава като трапец, защото върху него лягат съседните парчета. Точно върху мястото на съединяването им има следи от припой на някаква апликация. Очертанията ясно показват, че тя е представлявала релефно изработена маска от тънък метален лист, запълнена със смола, и само кранщата ѝ са имали плоскости за припояване. Мястото на маската е подбрано много умело. Най-напред припоят обхваща кранщата на всички парчета и съединителните нитове и допълнително ги укрепва, след това маската изцяло покрива това слабо място. Без съмнение тя е имала апотропеичен характер — известни са шлемове, които на това място имат маски на Атина, Медуза, Пан.[26] Не-

● *Обр. 13. Разгъната схема на съставките на шлема от Асеновград: а) отвън; б) отвътре. Fig. 13. Schéma déployé des parties du casque d'Asenovgrad: а) de dehors; б) de dedans*

● *Обр. 14. Детайл от предната част на калотата на шлема от Асеновград: а) отвън; б) отвътре. Fig. 14. Détail de la partie antérieure de la calotte du casque d'Asenovgrad: а) de dehors; б) de dedans*

14

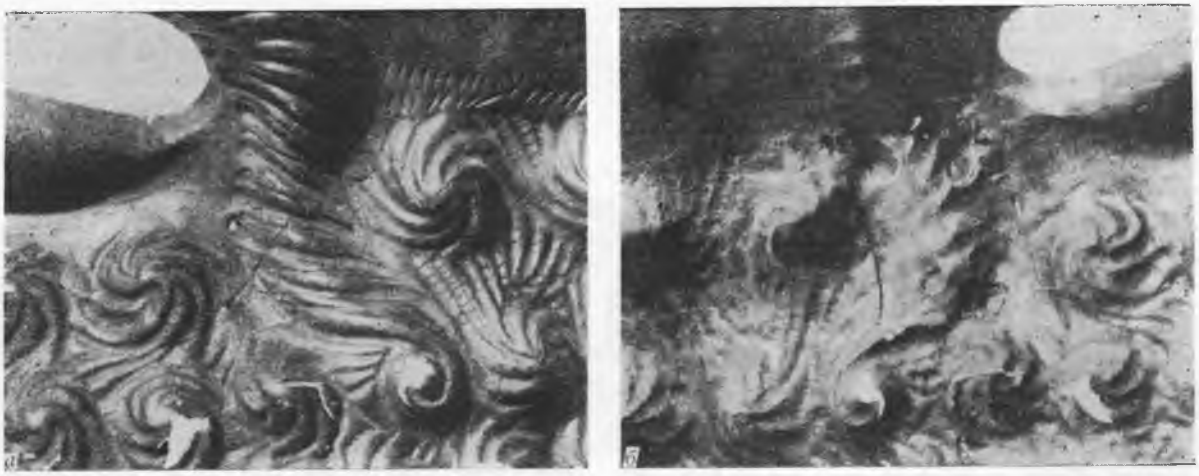

15

● *Обр. 15. Детайл от левия набузник на шлема от Асеновград с поправка: а) отвън; б) отвътре. Fig. 15. Détail du paragnathide gauche du casque d'Asenovgrad avec réparation: а) de dehors; б) de dedans*

посредствено под мястото на тази маска над върха на долните ръбове ясно личи следа от друга малка кръгла апликация. Веднага под нея под върха на фронтона са разположени следите от трета, по-голяма кръгла апликация. Тези двете са били почти плоски, защото са били припоени с цялата си повърхност към шлема.

Меховидната извивка на шлема и тук е била изработена от две половинки. Едната запазена е изработена от тънка пластинка. Цялата извивка е лягала върху отвора на калотата и покрива над 0,01 м от метала (обр. 14 *а*). Там частите са били припоени и закрепени с нитчета една към друга. Въпреки това тази връзка се е сторила недостатъчно здрава на майстора и той я е подсилил с оригинална украса, чиито вид се възстановява от ясните следи от припой (обр. 13 *а*, 14 *а*). Под съединителната линия се виждат полукръгове, над нея по извивката — триъгълници. Цялата украса е била изрязана като лента от тънък метален лист — сребро, посребрен или позлатен бронз. От такива листове били правени и другите апликации. Чрез припояването на тази лента освен укрепване майсторът е целял да покрие краищата на снадените парчета и многобройните глави на нитчетата. Върху извивката на качулката и на този шлем има ясна следа от припоена апликация.

От набузниците на шлемовете са запазени само три двойки и един единичен, но и те дават интересни данни. Т. Иванов посочи, че набузниците на шлема от Асеновград са различни — майсторът ги е имал в работилницата си и при случай ги е използувал.[27] Неотдавна можахме да открием поправка на левия набузник, скрита под пласт налеи (обр. 15 *а*). Една пукнатина в мустака под края на долната устна е покрита от вътрешната страна с правоъгълна бронзова пластинка с размери 0,02—0,015 м, прикрепена с пет нитчета (обр. 15 *б*). Въпреки сложния релеф на мястото подложената пластинка напълно следва всички извивки, върху нея ясно се виждат следите от гравировката по лицевата страна. Там главите на нитчетата са така старателно изравнени с общата повърхност, че изобщо не могат да се забележат от пръв поглед. Върху тях минават гравирани линии. След забиването им майсторът отново е обработил релефа на поправеното място. Подобна поправка може да се направи само в работилница, където се произвеждат набузници и има всички модели и инструменти за това, разбира се, и умение и опит на майстора. При шлема от с. Плетена доказахме, че набузниците също са били от друг шлем и след поправка на шарнирите са приспособени към този.[28] Внимателното проучване на двойката набузници от с. Ковачевица показа, че и те са различни, с доста очебийни разлики в изпълнението на релефните детайли.[29] На левия набузник третият ред кичури отгоре надолу е пропукан от външния ръб до средата. Там на гладкия външен ръб пак от вътрешната страна с три нитчета е прикована бронзова пластинка с размери 0,02—0,04 м. И тук главите

на нитчетата по външната повърхност са много добре изгладени и не се забелязват. Необходимо е да се спомене и за други два елемента от набузниците. При двойката от с. Плетена над мустаците има по една сребърна полусфера, закрепена с дълго бронзово нитче. Там е имало връзка за закрепване на набузниците под носа.[30] При другите двойки тези полусфери не са запазени, но местата им са напълно ясно очертани. При всички набузници върху изпъкналите скули се забелязват слаби следи от припояването на някакви кръгли пластинки с диаметър около 0,01—0,015 м. За прикриване на пупкатини тук по този начин не може да се мисли, затова предполагаме, че са поставяни някакви малки апликации с ниска релефна или гравирана украса.[31]

Направеният преглед на шлемовете от Родопите показва, че с изключение на тези от Асеновград и с. Плетена те са представители на точно обособен тип. Шлемовете са изработени по един и същ модел, с едни и същи технически методи, дори по размери са почти еднакви. При отделните екземпляри естествено има малки разлики — съставени от една или две основни части, различна форма на сенника и натилника, — но те не са принципно съществени. Само заради тях надали би било уместно да се отделят групи и подгрупи, в случая това ще бъде формално и неубедително. Такива разлики в изработката могат да се получат не само в отделните работилници, но и при работата на един и същ майстор. За нас е по-важно, че имаме продукция на специализирани майстори на шлемове, каквито отдавна е имало в гръцките производствени центрове.[32] Естествено е същите майстори да са извършвали многобройните и различни по характер поправки по шлемовете. И тази страна от работата им показва напълно овладяно техническо майсторство и голяма находчивост. Това особено добре проличава при съставянето на различните парчета в шлема от Асеновград и от Асенова крепост. От голямо значение е и фактът, че по същото време, вероятно и от същите майстори са били изработвани и железни шлемове. Единственият засега екземпляр от с. Плетена ясно показва, че изработката им е ставала по определени модели, всички етапи в работата са били обмислени до най-малкия детайл и свързани в напълно овладяна и продуктивна технология.

В шлема от Асеновград напълно ясно се открива „съчетание на чисто тракийски черти с гръцки“[33]. Последните са пластично изработените надвеждни дъги с основата на наносника, изрезите над ушите, фронтона и челната част. Необходимостта да се работи с малки парчета, снаждани едно с друго на неудобни места в сложна конструкция, е наложила тази форма като цяло, затова този шлем се отделя от всички останали. Но подобни елементи — надвеждни дъги, наносен предпазител и фронтон — има и в шлема от с. Плетена, където все пак преобладават типичните тракийски черти. Тези елементи са типични за шлемовете от халкидския тип.[34] През V—IV в. те са били извънредно много разпространени в Тракия, затова е изказано мнение, че са внасяни масово от някои производствени центрове наред с други бронзови съдове.[35] Напоследък Е. Кунце направи подробен преглед на тези шлемове и по ред характерни детайли отдели „тракийска“ подгрупа, разпространена само у нас и в Южна Русия.[36] Тяхното производство може да се търси в многобройните колонии по северния егейски бряг и по Черноморието.[37] На друго място сме показали, че отделни майстори са изработвали и поправяли такива шлемове и в тракийските селища.[38] В посочените случаи съчетаването на елементите от двата типа е направено много умело, дори бихме могли да предположим, че майсторите са могли да изработват шлемове и от двата типа, тъй като „халкидските“ като форма и технология са много по-прости и леки за произвеждане. Но това е могло да стане само от майстори с голям опит и традиции в производството на основния тракийски тип шлемове.

Трудно е да приемем, че работилниците за шлемове са били концентрирани в някои от по-големите тракийски селища в Родопите. Характерът на работата позволява да се предположи разпределение на майсторите и в по-малки селища. Не трябва да забравяме, че изработката на шлемове не изисква специални работилници, както тази на съдовете. Майсторите на шлемове са работели сами или с няколко помощника, необходими са били няколко приспособления.[39] На първо място са стоели личното майсторство и производствените традиции. За общото ниво на металообработването в Тракия изработването на такива сложни по форма и техника шлемове не е било проблем.[40]

Б. Шрьодер убедително доказа, че тракийският шлем е произлязъл от кожения тракийски калпак, и точно го възпроизвежда, а не от сходната по форма филцова фригийска шапка.[41] Тук трябва да обърнем внимание на някои детайли от добре познатите калпак и гугла със същата форма.[42] Долният ръб на калпака е подвит и изцяло покрива ушите, зад които се спускат две странични ивици, между тях и задната част има изрези. По това тракийският калпак се отличава от персийския и скитския, при които ушите винаги са открити.[43] Веднага се вижда, че сенникът на шлемовете абсолютно точно следва същата форма, краищата му напълно повтарят извивките на калпака над ушите. Изрезите между сенника и натилника на шлемовете съвпадат с тези на калпака. Формата на натилника позволява той удобно да легне върху задната част на калпака. Това съвършено точно възпроизвеждане още веднъж доказва чисто тракийския произход на формата и показва, че то е било наложено от необходимостта да се носят шлемовете върху калпака. Ясните остатъци от кожа по вътрешната стена на шлема от с. Плетена са достатъчно доказателство за това.[44] За отбелязване е и една подробност с практическо значение — малката отвесна ивица под калотата и сенникът са така съчетани, че не позволяват стичане на вода върху лицето. Извитите краища на сенника и на натилника отвеждат цялата вода надолу и встрани. Това е необходимо изискване за въоръжението на жители на планинска област със суров климат.

Шлемовете от Родопите са случайни находки и се датират общо в V—IV в.[45] При шлемовете формите не се изменят много бързо, а и употребата им е била доста продължителна. Б. Шрьодер изказа мнение, че „траките са превърнали кожения калпак в метален шлем преди персийските войни“[46]. Видяхме, че всички екземпляри показват един отдавна завършен процес при оформянето на тракийския тип до най-малки подробности и напълно овладяна технология. Все още липсват по-ранни находки, които да покажат процесите на развитие и преходните етапи и форми. По аналогия с гръцките и италийските шлемове можем да приемем, че и при траките тези процеси са продължили няколко века.[47]

От IV в. може да се проследи развитието във формата на основния тракийски тип

16

Обр. 16. Изображение на шлем тракийски тип върху надгробна плоча от Аполония (IIIв.) Fig. 16. Représentation de casque de type thrace sur une stèle funéraire d'Apollonia (IIIe s.)

шлемове и разпространението на вариантите. Съвсем близки до основната форма са шлемовете на воините от сцените в дромоса на Казанлъшката гробница.[48] При тях сенникът има друга форма, близка до тази на шлема от с. Брестовица, над челото се очертава триъгълен фронтон, чиито краища завършват с волути над ушите. Такъв шлем е изобразен върху една надгробна плоча от Аполония (обр. 16).[49] Подобни по форма са два от шлемовете от Олонещи. Вероятно този тип е бил изработван през IV в. от работилниците в селищата на равнината и някои близки колонии. В същото време започва изработката на шлемове, в които се съчетават гръцки и тракийски елементи — екземплярите от Асеновград и с. Плетена. Промените засягат само долните части, горната запазва типичната тракийска извивка. Такива шлемове са повечето от разгледаните от Шрьодер, между тях и често цитираният като чисто тракийски тип шлем от могилата Голяма Близница в Керч.[50] Производството на тези шлемове се извършвало в многобройните работилници на античния свят и постепенно е изместило известните

дотогава гръцки шлемове. Възприемането и разпространението на шлемовете от тракийския тип и вариантите му са добре обяснени от А. Снодграс и Ян Бест с появата на тракийски наемни групи — пелтастите — във войските на различни пълководци.[51] Примери за такива нови форми шлемове с тракийската извивка като характерен елемент могат да се видят още у Шрьодер. Но оттогава има достатъчно много нови находки на шлемове и техни изображения от различни райони на елинистическия свят. Едно ново системно проучване на тези материали би дало много интересни резултати. Елементи от тракийската извивка на шлема могат да се намерят и в по-късните римски гладиаторски шлемове — траки от Родопите непрекъснато са постъпвали в гладиаторските школи.

За нас беше важно още веднъж да покажем, че в Родопите се е оформил основният тип на тракийския шлем. Там са съществували специални работилници за производство на шлемове и за многобройните необходими поправки. В продукцията на тези работилници и майстори ясно се очертава процес на развитие чрез възприемане на нови елементи и синтезирането им с тракийските форми в нови типове. Тази тясно профилирана производствена дейност следва общите тенденции на металообработването в Тракия през I хилядолетие пр. н.е.

[1] B. Schröder. Thrakische Helme. — JDI, XXVII, 1912, p. 317 sq.

[2] Сега в Копенхагенския национален музей, закупена от Истанбул.

[3] Fr. v. Lipperheide. Antike Helme. Munchen, 1896, n. 503, p. 143.

[4] E. Kukahn. Der griechische Helm. Marburg-Lahn, 1936, p. 17.

[5] E. Kunze. Der sogenannte „illyrische Helm". — VIII Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Berlin, 1967, p. 116 sqq; J. Borchhardt. Homerische Helme. Mainz. 1972, p. 66 sqq., tab. 45.

[6] В. Миков. Един шлем от гроб в с. Ковачевци. — ГПНБ, 1925, с. 181 и сл.

[7] Д. Дончев. Антични паметници от България. — ИАИ, XVII, 1950, с. 235.

[8] Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАИ, XI, 1930—31, с. 125.

[9] Т. Иванов. Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград. — РП, I, 1948, с. 99 и сл., обр. 69—70.

[10] Пак там, с. 107.

[11] Г. С. Сергеев. Олонештский античный клад. — ВДИ, 1966, 2, с. 136 и сл. Обоснована критика на тази формулировка и определянето на шлемовете като чисто тракийски вж. у: Е. Н. Черненко. Скифский доспех. Киев. 1964, с. 87.

[12] Д. Стоянова-Серафимова. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. — Археология, XVII, 1975, 4, с. 41 и сл. Шлемът от с. Горно Дряново се съхраняваше в музейната сбирка на с. Гърмен, Благоевградски окръг, откъдето той е включен в каталога на изложбата „Тракийско изкуство и култура". В нашата работа също го означаваме като шлем от с. Гърмен.

[13] Всички шлемове са публикувани в състоянието, в което са намерени — покрити с корозионни продукти и пръст. Консервацията им направихме в Химическата лаборатория на АИМ, при което открихме редица неизвестни детайли. Неизвестен и неизползуван остава само един шлем, сведения за него вж. у: К. Жуглев. Открита е ценна антична находка — тракийски шлем от землището на с. Сатовча. — Пиринско дело, бр. 126, 27 юни 1979, с. 4.

[14] Т. Иванов. Цит. съч., с. 102, дава такава характеристика, която използуваме с някои допълнения и изменения.

[15] Последният, бронзов, различен от железния шлем от с. Плетена ни беше посочен от н. с. М. Домарадски от Института по тракология при БАН. Консервацията му бе извършена в ателието на ОИМ, Благоевград, с консултации от автора. На всички колеги, които ми предоставиха възможност да работя с този шлем, изказвам благодарност.

[16] В. П. Василев. Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетена, Благоевградски окръг. — Археология, XVII, 1974, 4, с. 51 и сл.

[17] В. Миков. Цит. съч., с. 182.

[18] Д. Дончев. Цит. съч., с. 236.

[19] A. Furtwängler. Die Bronzen. Olympia. IV. Berlin, 1890, p. 166.

[20] Fr. v. Lipperheide. Op. cit., n. 249, 358, 360, 465; J.-P. Mohen. Les casques antiques du Musée de l'Armée. — Revue archéologique, 1970, 2, p. 209 sqq., fig. 4—6, 8.

[21] В. П. Василев. Цит. съч., с. 58, обр. 7.

[22] К. Жуглев. Тракийски шлем от с. Дебрен, Гоцеделчевско. — Родопи, 1970, 8—9, с. 62, обр. 1. Спомената е само една голяма кръпка на тила.

[23] Шлемът беше консервиран от нас през 1964 г. Тогава горната част на калотата беше реставрирана в този й вид, без да имаме неоспорими доказателства за това и без достатъчно сравнителен материал. Днес не приемаме тази реставрация за достоверна. Горната част на калотата вероятно е била по-ниска и издадена напред.

[24] Т. Иванов. Цит. съч., с. 100.

[25] E. Kunze. Halkidische Helme. — VIII Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Berlin, 1967, n. B 4309 (II 16), tab. 851.

[26] А. П. Манцевич. Бронзовые пластины из второго мастюгинского кургана (к вопросу об фракийских шлемах). — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 11, 1969, с. 110, обр. 2, 3 — представлява маска на Пан; Г. С. Сергеев. Цит. съч., с. 136 — много добре изработена апликация — маска на Пан.

[27] Т. Иванов, Цит. съч., с. 101.

[28] В. П. Василев. Цит. съч., с. 55.

[29] В. Миков. Цит. съч., не съобщава за това.

[30] Д. Стоянова-Серафимова. Цит. съч., с. 43.

[31] В находката от с. Плетена имаше фрагменти от напълно корозирала бронзова пластинка с щам-

нована розетка, която вероятно е била припоена към набузниците. При реставрацията на шлема не е поставена, защото липсват точни данни за това.

[32] H. B l ü m n e r. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste. IV. Leipzig, 1886, p. 361.

[33] Т. И в а н о в. Цит. съч., с. 102.

[34] A. F u r t w ä n g l e r. Op. cit., p. 170; E. K u n z e. Op. cit., p. 135 sqq.

[35] М. Ч и ч и к о в а. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). — ИАИ, XXXI, 1969, с. 68.

[36] E. K u n z e. Op. cit., p. 155.

[37] Ibidem, p. 157.

[38] В. П. В а с и л е в. Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. — Векове, 1979, 6, с. 65 и сл.

[39] G. M. R i c h t e r. Archaeological Notes. — AJA, 48, 1944, 1, p. 1—5.

[40] Т. Г е р а с и м о в, Ив. В е н е д и к о в. Тракийското изкуство. 1967, с. 101.

[41] B. S c h r ö d e r. Op. cit., p. 339.

[42] Калпакът на Бендида от релефите в Лондон и в Копенхаген е многократно репродуциран. Ресунки на други калпаци, между които има скитски и персийски, вж. у: B. S c h r ö d e r. Op. cit., p. 229.

[43] A. B o v o n. La représentation des guerriers perses et la notion de barbare dans la première moitié du Ve siècle. — BCH, LXXXVII, 1963, II, p. 579 sqq.

[44] В. П. В а с и л е в. Цит. съч., с. 52, обр. 3.

[45] Т. И в а н о в. Цит. съч., с. 105.

[46] B. S c h r ö d e r. Op. cit., p. 339.

[47] E. K u k a h n. Op. cit., p. 16 sqq.; A. S n o d g r a s s. Arms and Armour of the Greeks. 1965, p. 72.

[48] В. М и к о в. Античната гробница при Казанлък. С., 1954, с. 16; Л. Ж и в к о в а. Казанлъшката гробница. С., 1974, с. 53.

[49] Ив. В е н е д и к о в, В. В е л к о в. Надгробни плочи от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, № 1159, с. 322, табл. 176.

[50] Този шлем се цитира само по рисунките у Фр. Липперхайде, Б. Шрьодер и Т. Иванов. От музея в Керч ни беше съобщено, че сега е изгубен, от него няма запазени и фотографии.

[51] A. S n o d g r a s s. Op. cit., p. 78 sqq.; J. G. P. B e s t. Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen, 1969, p. 134.

Production de casques thraces dans les Rhodopes

V. P. VASILEV

(R é s u m é)

De différents endroits dans les Rhodopes proviennent neuf casques de bronze et un en fer de type thrace. Leur forme reproduit la forme du bonnet de cuir thrace dans les moindres détails, ce qui prouve qu'ils étaient portés au-dessus de lui. Les casques de bronze sont fabriqués d'une feuille métallique entière (fig. 1) ou bien faits de deux parties — calotte conique et échancrure en forme d'outre composée de deux moitiés (fig. 2). Tous les casques étaient décorés d'applications dont les formes générales apparaissent sur les traces conservées du soudage (fig. 1 a, 2, 7). Pour l'accrochage des paragnathides du côté intérieur étaient soudées des plaques à charnières spéciales. Les places des plaques apparaissent grâce aux traces du soudage (fig. 5, 6). Certains casques après détérioration avaient étaient réparés. Aux endroits abîmés du côté intérieur sont placées des plaques qui d'abord sont soudées et en suite clouées avec des raccords sur la paroi du casque (fig. 8). Le casque du village Debren, département de Blatoevgrad, (fig. 10) est réparé en plusieurs endroits tandis que toute la partie gauche a été refaite d'un nouveau morceau de métal. Caractéristique est la réparation du préservatif occipital — là, en guise de pièce de réparation est utilisé le fond de vase en bronze (fig. 11). Deux grandes sections dans la calotte ont déterminé un rétrécissement de son diamètre d'environ 0,05 m (fig. 9). On a trouvé trois casques à doubles paragnathides mais ils sont différents et réparés (fig. 15). Le casque d'Asenova krepost est composé de morceaux de casques plus vieux, tout en gardant en général la forme thrace typique (fig. 12). Le casque d'Asenovgrad comporte des éléments de type thrace et chalcidique (fig. 13), il est composé de petits morceaux de bronze, habilement ajustés l'un contre l'autre en construction complexe et était décoré de nombreuses applications. Le casque de fer du village Pletena, département de Blagoegrad, comporte également des éléments thraces et chalcidiques. Tous les casques sont fabriqués de α-bronze avec 9—12% Sn et 0,01% Pb, les pièces pour les réparations ont la même composition qui se prête le mieux au forgeage. A partir du IVe s. av. n. ère les casques à éléments thraces et grecs combinés se répandent dans le monde hellénistique. Le type fondamental du casque thrace s'est formé dans les Rhodopes où travaillaient des ateliers spéciaux pour la production et la réparation de casques.

Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр. н. е.

ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Панагюрското съкровище, едно от най-интересните произведения на античната торевтика, бе намерено преди повече от три десетилетия. Оригиналността на деветте великолепно изработени златни съда, от които е съставено: амфората-ритон, фиалата, украсена с негърски глави, разделени от растителни орнаменти (лотосови цветове и палмети), и седемте ритона с форма на животински глави, на протоме на козел и на глави на амазонки, привлича вниманието на много наши и чуждестранни изследвачи.[1] Те се занимават с предназначението на съдовете, с тяхната форма, с техниката на изработването им, интерпретират съдържанието и стила на представените върху тях изображения.

Правилното характеризиране на тези белези отдавна показа, че Панагюрското съкровище е продукт от сливането на две влияния в развитието на античната торевтика— от една страна, влиянието на ахеменидското изкуство, изявено във формата на амфората-ритон и на ритоните, които имат дръжки с форма на триизмерни фигури по подобие на ахеменидските амфори, а, от друга — на гръцкия ритон с характерната му фигурална украса, чужда на персийската торевтика.[2]

В подкрепа на тези схващания на Ив. Венедиков дойде неговата интересна интерпретация на надписите от гръцки нумерални букви, врязани слабо с остър инструмент върху повърхността на амфората-ритон и на фиалата. Съпоставянето на тези надписи с теглото на съответните два съда показа, че то е било изчислено с една и съща единица мярка — златен статер с тегло 8,45 г, т.е. в номинал, който е с няколко сантиграма по-висок от номинала на персийската дарейка.[3] Подобна златна монета с тегло, малко по-високо от това на персийския статер, е секъл разположеният на брега на Пропонтида Лампсак[4] — град, в който влиянието на ахеменидската торевтика с характерните ѝ форми и стилови белези било много силно. Така се достигна до извода, че амфората-ритон и фиалата, както и свързаните с тях по стил и украса ритони са изработени „почти на тракийска земя“ в съседния на Тракия Лампсак.[5] Тези схващания на Ив. Венедиков за характера на Панагюрското златно съкровище и за мястото, в което то е било изработено, са възприети изцяло или с незначителни възражения от редица изтъкнати изследвачи на античното изкуство.[6]

В последните няколко години Панагюрското съкровище отново стана предмет на оживени дискусии. Повод за тях бе преоценката на основните въпроси, свързани с иконографските и стиловите особености на златните съдове, с тяхното предназначение, с времето и мястото, в което са били изработени, и пр. Такава преоценка предлагат няколкото публикации на К. Колев, представящи Панагюрското съкровище в нова светлина.[7] Накратко в публикациите на К. Колев се открояват следните основни моменти: съдовете са изработени в „златарските ателиета на Тракия през втората половина на IV в.пр.н.е.“[8], теглото им е е било изразено чрез „това на господствуващия по това време статер на Лизимах“[9] и най-сетне, „цялото съкровище е било част от ритуалния инвентар на някой тракийски храм“[10].

Обобщаването на тези наблюдения показва, че в нашата историография сега съществуват два различни опита за интерпретация на забележителното Панагюрско съкровище, които използуват данните на античното монетосечене и метрология. Това ни даде основание да се занимаем на свой ред с тези въпроси, като проследим пътя, по който са използувани т.нар. „нумизматични“ данни.

Както вече отбелязахме, теглата на амфората и на фиалата са изразени чрез една и съща единица мярка — златен статер-еталон с тегло 8,45 г. Според Ив. Венеди-

ков този еталон се отъждествява със сечените в Лампсак статери,[11] според К. Колев — със статерите на Лизимах.[12] Този несъществен на пръв поглед факт се явява в действителност от особено значение при разрешаване на един от най-съществените въпроси — за времето и мястото, в което е изработена панагюрската амфора. Ако свържем нейното тегло с това на сечените в Лампсак статери, би следвало да приемем, че и изработването ѝ е станало в работилниците на големия търговски център на Пропонтида. Ако обаче, следвайки Колев, приемем статера на Лизимах като еталон, изработването на този изящен предмет следва да се отнесе най-рано към първите десетилетия на III в.пр.н.е. (след 301 г. пр.н.е)— време, в което няколко монетарници, разположени предимно в малоазийските владения на Лизимах, пускат в обръщение златни монети с неговото име.[13] Тези статери обаче, подобно на статерите на Филип II и на Александър III, са сечени по атическата монетна система, т.е. теглото им с малки отклонения е около 8,60 г.[14] Теглото на атическия статер не отговаря на това на златния статер-еталон на златната амфора. Това не ни дава основание да свържем по време и място нейното изработване с Лизимаховите статери.

Теглото на златния статер-еталон (8,45 г), с който в строго пропорционално отношение (2:1) са съобразени теглата на амфората и на фиалата, се приближава най-много до това на сечените в Лампсак статери. От достигналите до нас писмени сведения се вижда, че лампсакените са използувани като международна търговска монета при еднократно изплащане на големи суми. Такъв е случаят с Византион, който по време на „свещената война“ от 355—351 г.пр.н.е. изплатил сумата 584 златни лампсакена.[15] На територията на днешен Египет и Турция са намерени редица интересни съкро-

1

2

3

● *Обр. 1. Златен статер на Лампсак, лице, с изображение на детето Херакъл. със змиите Fig. 1. Statère d'or de Lampsaque, avers, à représentation de l'enfant Hèraclès avec les serpents*

● *Обр. 2. Драхми с изображение на детето Херакъл, сечени от съюзните градове: а) Родос; б) Ефес; в) Книдос. Fig. 2. Drachmes avec représentation de l'enfant Hèraclès, frappées par les villes alliées: а) Rhodes; б) Ephèse; в) Cnide*

● *Обр. 3. Изображение на детето Херакъл, със змиите върху дъното на амфората-ритон от Панагюрското златно съкровище. Fig. 3. Représentation de l'enfant Hèraclès, avec les seprents sur le fond de l'amphore-rhyton du trésor d'or de Panagjurište*

вища със златни статери на Лампсак. При някои от тях, каквото е съкровището от Принкипо,[16] лампсакените са с други електронови и златни антични монети, заедно с които са участвували в циркулационната среда: електронови статери на Кизик, златни статери на Пантикапей и златни статери на Филип II. В съкровището от Деманхур лампсакените са намерени заедно със статери на Филип II и с една персийска дарейка.[17] Намереното в Авола (Сицилия) съкровище от златни монети,[18] в което 14 статера на Лампсак са смесени с персийски дарейки, статер на Абидос и други златни антични монети, илюстрира на свой ред големия ареал на разпространение на лампсакените. Обобщавайки тези интересни данни, виждаме, че златното монетосечене на Лампсак не е спорадично монетосечене с локален характер. Сечени в продължение на близо шестдесет години (394—331 г. пр. н.е.),[19] лампсакените играят до края на 40-те години на IV в.пр.н.е. (време, в което първите емисии златни статери на Филип II навлизат в стоково-паричния оборот) ролята на търсена в търговските плащания златна монета. Естествено е такава монета да бъде използувана като еталон за теглото на съвременните й предмети, изработени от благороден метал.

Освен тези метрологични данни, свързващи амфората и фиалата от Панагюрище със сечените в Лампсак златни статери, между двете произведения на торевтиката и монетите, образци на дребната релефна пластика, съществуват други, непознати досега връзки. Ето накратко в какво се изразяват те. Върху лицевата страна на една емисия лампсакени (обр.1) е възпроизведен известният епизод от детството на митическия герой Херакъл — удушването на двете змии.[20] Същото изображение, характеризирано със същите иконографски особености (коленичила надясно гола младежка фигура, изопнала мускулите си, за да се справи с двете силни змии), е представено върху монетите на седем града в Мала Азия — Родос, Книдос, Иасос, Ефес, Самос, Византион и Кизик. На тях (обр.2) с изключение само на монетите на Родос около образа на Херакъл са изписани буквите *ΣΥΝ*, съкращение от *ΣΥΝΜΑΧΩΝ* (на съюзниците) или *ΣΥΝΜΑΧΙΚΟΝ* (монета на съюзните градове).[21] С други думи, налице е съюзно монетосечене на седем гръцки полиса в Мала Азия, към които всички изследвачи прибавят и Лампсак.[22] Създаването и целите на съюза са отминати с мълчание от писмените извори. Единствено монетните изображения дават представа за съюза: за неговите членове, за целите, които е преследвал, както и за времето, в което е съществувал. Това е създало предпоставка за изказване на различни схващания. Така едни изследвачи възприемат и допълват с нова аргументация изказаното преди повече от един век мнение на Д. Вадингтон за антиспартанската политика на съюза на малоазийските градове, сключен между 394 и 391 г.,[23] други пък смятат, че съюзът е бил създаден по внушението на лакедемонския военачалник Тиврон, т.е. че е бил с проспартански характер.[24] В този случай монетосеченото на съюзните градове се ограничава в 391—390 г. Засега надделява много по-добре аргументираното мнение за антиспартанския характер на съюза на малоазийските градове, сформиран след победата на Конон над спартанците в сражението край Книдос в 394 г.пр.н.е.[25] За да изразят своите съюзни отношения, осемте малоазийски града, между които са някои от най-значителните центрове на транзитната търговия между Изтока и Запада (Ефес, Кизик, Родос, Лампсак и Византион), избрали общ монетен тип за лицевата страна на своите монети. Този тип има и едно коммеморативно значение: образът на детето Херакъл, удушващо двете змии, е символ на успешната борба срещу непопулярната в Мала Азия хегемония на Спарта.[26] Сеченето на съюзните монети е кратковременно. То се преустановява около 387 г. пр.н.е., т.е. около времето, в което бил сключен Анталкидовият мир.[27]

Спряхме се по-подробно върху характеристиката и значението на монетния тип, тъй като подобно изображение на детето Херакъл (голо, коленичило надясно, удушващо две змии) (обр.3) е представено върху сферичното дъно на амфората-ритон. Това изображение, възприето вече като символ на определена политическа идея, свързва забележителния паметник на торевтиката с монетосеченето на малоазийските градове. Това общо на пръв поглед наблюдение се доуточнява от следния факт. От осемте члена на симмахията, с чиито работилници би могло да се свърже изработването на амфората, Лампсак е единственият, който сече златни монети, и то в големи количества. Останалите седем града пускат в обра-

щение само сребърни монети, и то със значителна номинална стойност — тридрахми, сечени по родоската монетна система.[28] С други думи, представянето на характерния образ на Херакъл върху амфората-ритон може да се тълкува като отличителен знак на работилниците на Лампсак. Този извод се потвърждава от следните интересни белези — размерите на изображението и неговото място в украсата на амфората. Образът на Херакъл не е в тематична връзка с фигуралната украса на съда и за да не нарушава композиционното единство на изобразената върху тялото на амфората сцена, е представен на второстепенен план върху дъното на съда. Това е мястото, където очакваме изписването на името или инициалите на работилницата или пък представянето на изображение-емблема, водещо до асоциация с нея. Този вид изображения-марки, както в нашия случай детето Херакъл с две змии в ръце, са винаги с миниатюрни размери.

С известна условност можем да приемем, че същото значение на марка има и второто миниатюрно изображение, представено върху дъното на амфората-ритон. Това е изображението на полуизлегналия се силен с леко обърната към зрителя глава, дълга брада и мустаци, показващо близки аналогии с друг монетен тип на статерите на Лампсак. Това е типът с представена насреща глава на силен с дълга брада и увиснали надолу мустаци, добре очертани сключени вежди. Златен статер на Лампсак с такъв монетен тип (обр.4) се съдържа в съкровището от Авола, открито около 360 г. пр.н.е.[29] Ранното датиране (преди 360 г.пр. н.е.) на монетния тип с глава на силен доближава по време отсичането на лампсакените, върху които той е представен, до монетосеченето на съюзните градове.

До какво ни довежда обобщаването на тези факти? На лице са основания от иконографски характер, които свързват амфората-ритон с монетосеченето на симахията и с ранните монетни емисии на Лампсак. Това води до предатиране на златния съд, чиято изработка се изтегля от приетото засега „време на Лизимах“ или „първите десетилетия на III в.пр.н.е.“[30] в по-ранен период. Най-общо границите на последния съвпадат с тези на популярните лампсакени — 394/390—331 г.пр.н.е.[31]

В подкрепа тук идва и статерът-еталон, използуван за изразяване теглото на амфората. Неговото тегло (8,45 г) се приближава единствено до това на златните статери на Лампсак. Те са с около 10 сантиграма по-тежки от персийските дарейки и с около 15 сантиграма по-леки от Лизимаховите статери. Всичко това отново ни насочва към времето, когато лампсакените са били едни от най-популярните монетни знаци, използувани или пряко (в стоково-паричния обмен) или косвено (като сметково-водни монети) в пресмятането на големи суми.

4

● *Обр. 4. Изображение на глава на силен върху лицето на лампсакен от съкровището от Авола, Сицилия. Fig. 4. Représentation de tête de sylène sur l'avers d'un lampsakène du trésor d'Avola, Sicile*

Противоречат ли тези наблюдения на нумералните букви, изписани върху амфората? Единият знак, съставен само от буквата Σ, е възприет почти единодушно като означение на цифрата 200, отнасяща се до еталона-мярка. Разтълкуван така, еднозначният надпис придобива смисъла 200 (статера). По някакво недоразумение обаче употребата на Σ за означаване на цифрата 200 се приема за основание за датиране на надписа, а също и за датиране на изработването на съда, като се твърди, че Σ е знак от т.нар. алфабетична система за изразяване на цифри, „въведена след царуването на Ал. Македонски“[32]. Това твърдение, изказано като аксиома, е послужило за основание за датиране на надписа в края на IV — началото на III в.пр.н.е. Почива ли то на някакви сериозни доказателства? В класическия труд на Е. Баблон „Проуч-

● *Обр. 5. Портрет на персийския сатрап Оронтас върху лицето на златен статер на Лампсак. Fig. 5. Portrait du satrape perse Orontas sur l'avers d'un statère d'or de Lampsaque*

ване на античните монети“[33] са отбелязани три основни системи, използувани в доримската епоха: акрофонична, десетична и алфабетична. Значението на сигмата в тях е различно: според акрофоничната тя е съкращение от статер (*στατήρ*),[34] според десетичната — на 200, а според алфабетичната —на 18.[35] И трите систми са стари, употребявани са били понякога съвместно и въвеждането им в употреба не може да се свърже с определен исторически момент. Така Е. Баблон отбелязва, че десетичната система навлиза широко в практиката още от „времето на Солон“[36], а алфабетичната е била използувана за изброяване на дванадесетте атически фили.[37] Подобна картина ни представят и пособията по гръцка епиграфика. В тях е отбелязано, че системата, в която Σ е с цифрово значение 200, е употребявана в надписи от Милет в края на VIII в. пр. н. е.[38] До какво ни води обобщаването на тези данни? Σ като нумерален знак със смисъл 200 принадлежи на стара източна система, която в никакъв случай не е свързана с епохата на ранния елинизъм. Това прави безпредметни и, бихме казали, неудачни всички опити за използуване на сигмата като елемент със самостоятелна стойност за датиране на гравирания върху амфората-ритон надпис, както и на изработването на самия съд.

Теглото на амфората и теглото на фиалата се отнасят, както 2:1. Същото е отношението между цифрите, изразени чрез надписите Σ и Η (200:100), гравирани върху съответните съдове за означаване на теглата им. Това показва, че те са изчислени с един и същ тегловен еталон — това е златният статер от 8,45 г. Така теглото на амфората, означено със Σ, е: 200 × 8,45 =1690 г. Разликата между действителното тегло на амфората 1695,24 г и 1690 г е 5,25 г. Тази цифра е изразена чрез знака, изписан над сигмата. Той представлява сигла, съставена от отворен надясно полукръг (означаващ най-вероятно половината от използувания еталон[39] — в случая статер), пресечен с чертичка, напомняща изписването на един обол. Разтълкувана така, сиглата добива следното значение: 4,22+0,93=5,15 г. Този начин на разсъждаване обединява двата нумерални знака, гравирани върху амфората, в един числен израз, отразяващ нейното тегло. Използуваният тегловен еталон е един — златният статер с неговите подразделения половин статер и един обол. Така се опростява трудно възприеманата схема с различни еталони, изразяващи теглото на златния съд.

Изписването на сигмата предлага още една особеност, този път от епиграфски характер, свързваща гравирането на надписа с по-ранна епоха. Става дума за разтворените рамена на нумералната буква Σ, които не са характерни за монетните надписи от ранноелинистическата епоха. Така при монетите на Селевк I (306—281 г.) сигмата като начална буква от името на владетеля[40] и като допълнителен знак[41] е вече с прибрани рамена. При малко покъсните тетрадрахми — подражания на Лизимаховите, сечени в Енос, сигмата в името на Скосток е с напълно затворени хоризонтални рамена.[42]

Освен метрологичните данни, които, както видяхме, са недобре обосновани, някои изследвачи привличат като аргумент за покъсна датировка на златния съд иконографските и стиловите особености на представените върху него изображения. Според тях на лице са редица белези, които характеризират амфората като произведение на ранноелинистическото изкуство. Без да навлизаме в подробности, надхвърляйки кръга на нашата компетентност, бихме показали още една аналогия между лампсакените и златния съд. Върху статерите на Ламп-

сак, забележителни образци на дребната релефна пластика, се наблюдават редица изображения, които по стилови особености надхвърлят нормите на монетното изкуство от класическия период. Между тях е и реалистичният портрет на персийския сатрап Оронтас (обр.5), участвувал във вълненията срещу Артаксеркс II от 366 г.[43] Що се отнася до иконографията, ние споменахме вече за главата на силена от монетите на Лампсак и особено за характерния за същото монетосечене тип — детето Херакъл с две змии в ръце, които имат аналогични белези с представените в миниатюрен размер върху дъното на амфората изображения. Накратко можем да кажем, че по изработка, иконография и стил златните монети на Лампсак представят малоазийския полис като един от най-големите центрове на монетното изкуство в епохата, предшествуваща установяването на македонската власт. Развитието на дребната пластика е свързано с това на торевтиката и на художествените занаяти. В гравирането на монетните печати и в изработването на художествените съдове от благороден метал се забелязват близки по своята изява тенденции. Това определя възможността и съвременните по изработка на лампсакените съдове от благороден метал, каквато е и панагюрската амфора-ритон, да отразяват на свой ред някои специфични за елинистическото изкуство особености. В това отношение Лампсак следва някои големи източни гръцки полиси, в които тъй наречените елинистически тенденции в изкуството предшествуват условните официално възприети хронологически граници.

И най-сетне нека се спрем на предназначението на амфората-ритон, обявена от К. Колев за „част от ритуалния инвентар на някой тракийски храм". В писмените извори и в монументалната пластика основания за такова твърдение няма. Гръцките писатели, между които и най-точният в разказите си Ксенофонт, описват подробно тракийския обичай за побратимяване, при който пиели вино от един общ съд с два отвора,[44] каквато е и панагюрската амфора. Пак от Ксенофонт, личен свидетел на обичаите на тракийската върхушка, разбираме, че Севт II подобно на персийските владетели получавал дарове от чужди владетели и гости. Такава била и сребърната фиала, която Тимасион поднесъл на Севт II.[45] Предназначението на амфората, част от „своеобразен сервиз за пиене", притежание на неизвестен тракийски владетел, се свързва с мястото и времето, в което тя е била изработена и изпратена в Тракия. Логично е да приемем, че времето на изработването на златния съд и на неговото изпращане в Тракия отразява периода на икономически и политически разцвет и в двете страни — Лампсак, полиса-производител, и тракийското царство, чийто владетел е получател на златната амфора-ритон. Такъв период на подем са няколкото десетилетия между 394/390 и 359/350 г. и за Лампсак, и за одриската държава на Севт II, Хебризелм и Котис I, непосредствена съседка на гръцките градове на Пропонтида. Този извод съвпада с изложените по-горе заключения въз основа на метрологичните и епиграфските данни, както и на иконографските и стиловите особености на лампсакените и на панагюрския съд.

След убийството на Котис I под натиска на македонците одриската държава запада. Постепенно тракийските владетели се отдръпват към вътрешна Тракия по средното и горното течение на Тонзос. Южният тракийски бряг попада под властта на Филип II, Александър III, а по-късно е оспорвано от Александровите диадохи владение. Преустановяват се непосредствените икономически и политически връзки с малоазийските градове, които на свой ред попадат последователно под македонска власт. На мястото на силните тракийски владетели, които в качеството си на арбитри диктували положението в Проливите, застават династи като Севт III, Спарток, Скосток и др. Усилията на последните са насочени предимно към добиване на известна политическа независимост. Центрове на политическия живот в Тракия са вътрешнотракийските градове-резиденции Севтополис и Кабиле. Подобна картина наблюдаваме и в малоазийските градове, между които е и Лампсак. Цветущият гръцки полис става след завземането му от Александър III македонска монетарница, произвеждаща предимно сребърни монети от дребен номинал, а след битката при Ипсос в 301 г.пр.н.е. преминава в ръцете на Лизимах.

Всички тези разсъждения не намаляват значението на амфората от Панагюрското златно съкровище. Изработена в непосредствено съседния на Тракия Лампсак, амфората е отговаряла на вкуса и изисква-

нията на потребителя — някой необикновено богат тракийски владетел — и в този смисъл тя следва да се разглежда като паметник на тракийската материална култура и изкуство от IV в.пр.н.е. Нестихналите близо три десетилетия дискусии около Панагюрското съкровище са в същност изява на неговата значимост, на първостепенното му място в античното наследство на нашите земи.

[1] D. Concev. Der Goldschatz von Panagjuriste. Neue Denkmäler antiker Toreutik. — Monumenta archaeologica, IV, Praha, 1956, p. 117—172; D. Tsonchev. The gold treasure of Panagurischte. — Archaeology, 8, 1955, 4, p. 225; Iv. Venedikov. Sur la date et l'origine du trésor du Panagurište. — AAH, VI, 1958, 1—2, p. 67 sqq.; Ив. Венедиков. Панагюрското златно съкровище. С., 1961; E. Simon. Der Goldschatz von Panagjuriste. Eine Schöpfung der Alexanderzeit. — Antike Kinst, 1960, 1, p. 6; H. A. Cahn. Die Gewichte der Goldgefässe. — Antike Kunst, 1960, 1, p. 27; I. Jucker. Antike Goldgefässe in Bulgarien. — Atlantic, 1957, 3, p. 142.

[2] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 85—91.

[3] C. M. Kraay. Archaic and classical greek coins. London, 1976, p. 330.

[4] I. Venedikov. Op. cit., p. 83; A. Baldwin-Brett. Lampsakos: the gold staters, silver and bronze Coinage. — American Journal of Numismatic, 53, 1924, p. 1 sqq.; Ив. Венедиков. Нумизматични данни за тракийското Панагюрско златно съкровище. — Нумизматика, XII, 1977, кн. 4, с. 29—39.

[5] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство, с. 91.

[6] P. Amandry. La toreutique achéménide. — Antike Kunst, 1959, 2, p. 54 sqq.; E. Simon. Op. cit., p. 6.

[7] К. Колев. Нумизматични данни от тракийското панагюрско съкровище. — Векове, VI, 1977, кн. 2, с. 67—77; Тракийското Панагюрско златно съкровище. — Тракия, 1976, 3, с. 170—187.

[8] Пак там, с. 185; К. Колев. Нумизматични данни, с. 76.

[9] Пак там, с. 76.

[10] Пак там, с. 72; К. Колев. Тракийското Панагюрско златно съкровище, с. 172, 179.

[11] Iv. Venedikov. Op. cit., p. 83.

[12] К. Колев. Нумизматични данни, с. 76.

[13] G. Le Rider. Numismatique grecque. — Annuaire 1969—1970. Ecole pratique des hautes études. Paris, 1970, p. 265—269.

[14] G. Le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977, p. 407, 441.

[15] M. N. Tod. Greek Historical Inscriptions. II. Oxford, 1948, n. 160.

[16] An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, n. 1239.

[17] Ibidem, n. 1654.

[18] Ibidem, n. 2124.

[19] A. Baldwin-Brett. Op. cit., p. 1 sqq.

[20] A. Baldwin-Brett. Catalogue of Greek Coins. Boston, 1955, n. 1586, p. 77; C. M. Kraay. Op. cit., n. 918, pl. 54.

[21] A. Baldwin-Brett. Op. cit., p. 108: *ΣΥΝ — συμμαχικόν νόμισμα*; G. Le Rider. Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J. C. Paris, 1966, p. 183—184 и цит. лит.; C. M. Kraay. Op. cit., p. 248.

[22] A. Baldwin-Brett. Catalogue, p. 206; G. Le Rider. Op. cit., p. 183—184.

[23] J. M. Cook. Cnidian Peraea and Spartan Coins. — JHS, 81, 1961, p. 66—72.

[24] G. L. Cawkwell. A Note on the Herades Coinage Alliance of 394 B. C. — Numismatic Chronicle, 1956, p. 69; The *ΣΥΝ* Coinage again. — JHS, 83, 1963 p. 152, 154.

[25] A. Baldwin-Brett. Op. cit., p. 108.

[26] C. M. Kraay. Op. cit., p. 248; G. Le Rider. Op. cit., p. 183 — 184; A. Baldwin-Brett. Op. cit., p. 108.

[27] C. M. Kraay. Op. cit., p. 248.

[28] G. Le Rider. Deux trésors de la Propontide. — Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, XVIII, 1963, p. 48; C. M. Kraay. Op. cit., pl. 54, n. 926—928; A. Baldwin-Breet. Op. cit., n. 799, 2038.

[29] An Inventory of Greek Coin Hoards n. 2124; P. R. Franke, M. Hirmer. La Monnaie grecque, Paris, 1966, tab. 202; A. Baldwin-Brett. Op. cit., n. 1587.

[30] К. Колев. Цит. съч., с. 76.

[31] P. R. Franke, M. Hirmer. Op. cit., p. 130; C. M. Kraay. Op. cit., p. 259.

[32] К. Колев. Цит. съч., с. 72.

[33] E. Babelon. Traité des monnaies grecques et romaines. I, Théorie et doctrine. I, Introduction. Paris, 1901, p. 720—736.

[34] Ibidem, p. 726.

[35] Ibidem, p. 738.

[36] Ibidem, p. 729.

[37] Ibidem, p. 736.

[38] W. Larpfeld. Griechische Epigraphie. München, 1914, p. 293—295.

[39] E. Babelon. Op. cit., p. 722.

[40] P. Naster. La collection Lucien de Hirsch. Catalogue des monnaies grecques. Bruxelles, 1959, n. 1633—1641.

[41] Ibidem, n. 1637.

[42] J. Jouroukova. Contribution à la numismatique thrace. Les monnaies de Skostokes. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 346—347.

[43] A. Baldwin-Breet. Op. cit., n. 1593, p. 207.

[44] Xenoph. Anab. VII, III, 32.

[45] Ibidem, VII, III, 26.

L'amphore du trésor de Panagjuriste et la frappe de monnaies de la première moitié du IVe s. av.n.ère

J. JURUKOVA

(Résumé)

Sur la base de certains traits métrologiques, iconographiques et stylistiques des statères frappés à Lampsaque on essaie d'établir une nouvelle datation de l'amphore-rhyton du trésor d'or de Panagjuriste.

La représentation sur une émission de lampsakènes de l'enfant Héraclès, étouffant de ses mains deux serpents (fig. 1), est un trait caractéristique de la frappe de monnaies de sept polis grecques (Rhodes, Cnide, Samos, Ephèse, Byzantium, Cysique, Iassos)—membres de la *συμμαχία*, datée le plus généralement dans les années 394—387 av. n. ère à laquelle appartient également Lampsaque (fig. 2). La même représentation de l'enfant Héraclès — agenouillé à droite et étouffant deux serpents — figure également sur le fond sphérique de l'amphore-rhyton du trésor de Panagjuriste (fig. 3). Cette représentation, acceptée déjà comme symbole d'idée politique déterminée, relie le remarquable monument de la toreutique avec la frappe de monnaies de Lampsaque qui, seule parmi les villes alliées, frappe, en grande quantité, des monnaies d'or. En d'autres termes, la représentation caractéristique d'Héraclès sur l'amphore-rhyton peut être interprétée comme un signe distinctif de l'atelier de Lampsaque. Cette déduction est corroborée également par les dimensions miniatures de la représentation qui n'est pas en rapport thématique avec la décoration figurale du vase et est présentée au second plan sur son fond. C'est la place où l'on s'attend à voir inscrits le nom ou les initiales de l'atelier ou la représentation —emblème portant à des associations avec ce dernier. Nous admettons avec une certaine réserve, que la même signification de signe-marque possède également la seconde représentation miniature, figurant sur le fond de l'amphore — celle du silène, dont on trouve une analogie dans le type monétaire d'une émission de lampsakènes frappés vers 360 av. n. ère (fig. 4).

Tout cela montre qu'il y a de bonnes raisons de caractère iconographique de relier l'amphore-rhyton à la frappe de monnaies de la *συμμαχία* et aux premières émissions monétaires de Lampsaque. Ceci implique une nouvelle datation du vase d'or, dont la confection doit être rapportée du „temps de Lysimaque" admis pour le moment à une période plus ancienne. Le plus généralement ses limites chronologiques coïncident avec celles des lampsakènes très répandus — 394/390—331 av. n. ère.

Ceci est appuyé également par le statère-étalon, utilisé pour l'indication du poids de l'amphore. Son poids (8,45 g) se rapproche uniquement de celui des statères d'or de Lampsaque. Ils sont environ de 10 cg plus lourds que les dariques perses et d'environ 15 cg plus légers que les statères de Lysimaque. Le signe numéral Σ, inscrit sur l'amphore, adopté presque unanimement comme indication de 200 (statères), appartient à un système oriental ancien qui en aucun cas n'est pas lié à la Haute époque hellénistique. Les particularités épigraphiques de ce signe relient la gravure de l'inscription à une époque plus ancienne. Il s'agit des épaules ouvertes de la lettre numérale qui ne sont pas caractéristiques des inscriptions monétaires de la Haute époque hellénistique. La destination de l'amphore—partie „d'un service à boire original", possession d'un souverain thrace inconnu— est en liaison avec le lieu et le temps où elle a été fabriquée et envoyée en Thrace. Il est logique d'admettre que le temps de la confection du vase d'or et de son envoi en Thrace reflète la période d'épanouissement économique et politique dans les deux pays — Lampsaque, la polis productrice, et le royaume thrace dont le souverain était le possesseur de l'amphore d'or. Une telle période d'essor aussi bien pour Lampsaque que pour le royaume odryse de Seuthes II, Hebryzelmis et Cotys I, voisin immédiat des villes grecques et de la Propontide, sont les quelques décennies entre 394/390 et 359/350 av. n. ère.

Confectionnée à Lampsaque, voisine immédiate de la Thrace, l'amphore-rhyton répondait au goût et aux exigences du consommateur — quelque souverain thrace excessivement riche — et en ce sens elle doit être examinée comme un monument de la culture matérielle et de l'art thrace de la première moitié du IVe s. av. n. ère.

За култа към Бендида в Тракия и за тракийското женско облекло

ВАСИЛКА ГЕРАСИМОВА-ТОМОВА

Областта на Средна Струма по време на римското владичество е гранична между провинциите Македония и Тракия. Макар и частично да е влизала в провинция Македония, тя в демографско отношение е останала напълно тракийска.[1] Областта е стояла настрана от военни събития и през I—II до средата на III в. през нея са минавали важни търговски пътища от север към юг. Поради планинския характер тук са се запазили много елементи на тракийската култура и обичаи, които в някои други по-достъпни места са изчезнали срав-

● *Обр. 1. Надгробна плоча от с. Враня, Благоевградски окръг: а) релефът със сцената „погребално угощение" и Бендида; б) детайл с изображението на Бендида. Fig. 1. Stèle funéraire du village Vranja, département de Blagoevgrad: а) le relief avec la scène „coena funebris" et Bendis; б) détail avec la représentation de Bendis*

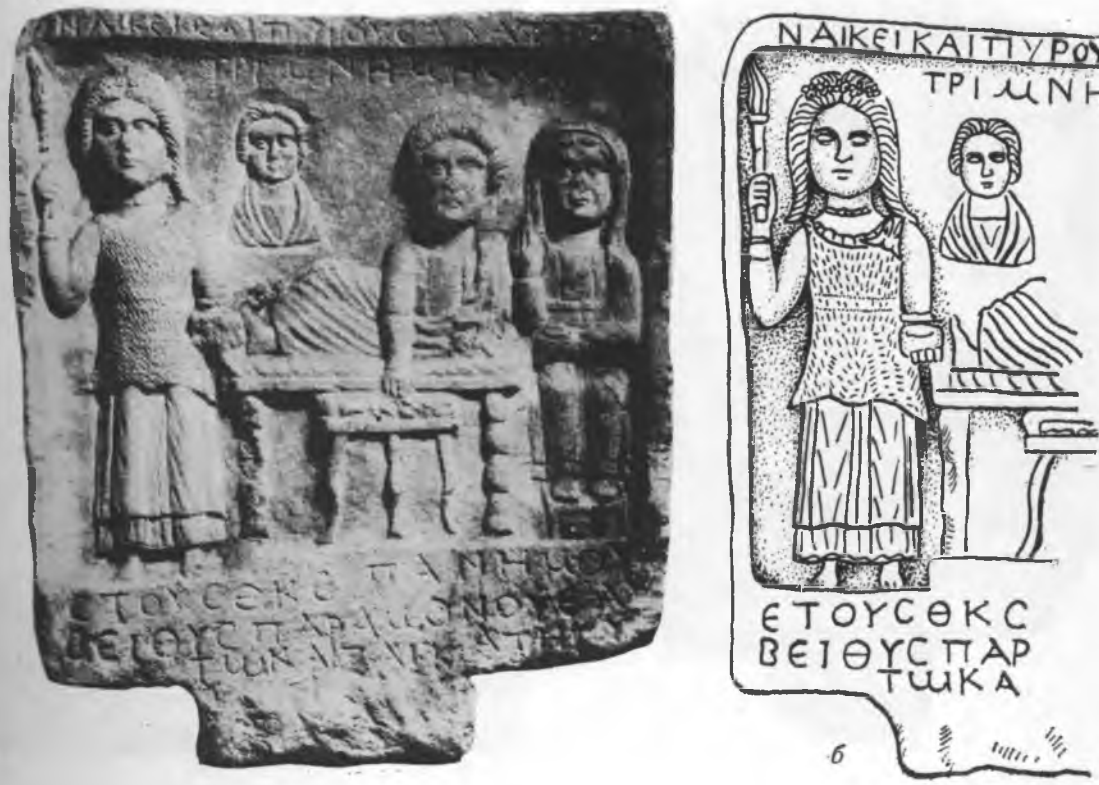

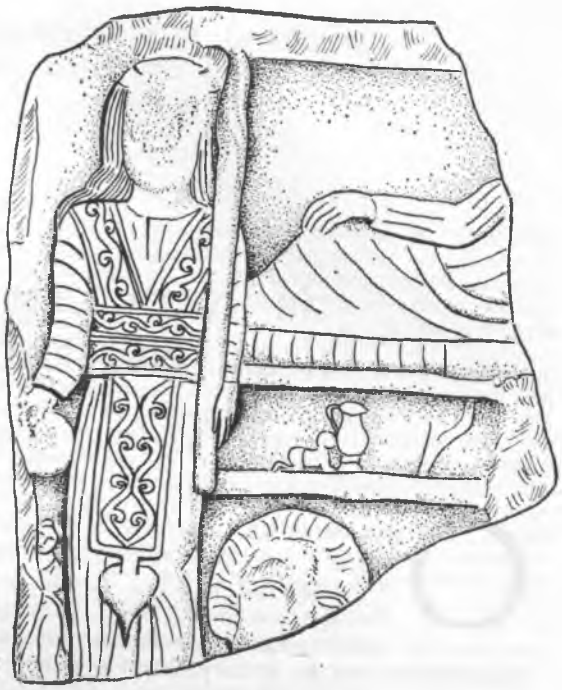

б

2

а

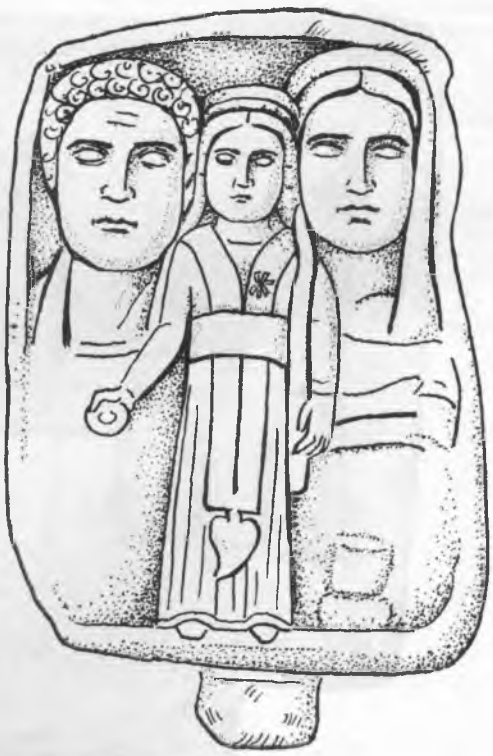

б

3

нително по-рано. От друга страна, не бива да се счита, че областта е била изцяло изолирана и в нея не се е почувствувало културното влияние на Рим и Гърция. Ако направим кратък преглед на надгробната ѝ пластика, например на нейните сюжети, ще видим, че тук се кръстосват различни традиции — представяни са „погребално угощение", Херос и портретни бюстове на починалите. Тези три основни сюжета в някои случаи са комбинирани. При проследяването и проучването на известни особености върху тези изображения могат да се изяснят някои аспекти на тракийската култура. Особен интерес представят три релефа, намерени в с.Враня, Благоевградски окръг,[2] Мелник[3] и м. Хилядницата до с.Илинденци, Благоевградски окръг, където се намират останките на град Нейне.[4] Въпреки че релефите са публикувани, върху някои подробности не е обърнато достатъчно внимание.

● *Обр. 2 а, б) фрагмент от надгробна плоча с изображение на Бендида от Мелник. Fig. 2. a, б) fragment d'une stèle funéraire avec représentation de Bendis de Melnik*

● *Обр. 3 а, б) надгробна плоча с изображение на Бендида от античния град Нейне в м. Хилядницата до с. Илинденци, Благоевградски окръг. Fig. 3 a, б) une stèle funéraire avec représentation de Bendis de la ville antique Nejne au lieu dit Hiljadnicata près du village Ilindenci, département de Blagoevgrad*

● *Обр. 4. Бронзова оброчна плочка на Бендида от Разград. Fig. 4. Plaque votive en bronze de Bendis de Razgrad*

4

1. Надгробният паметник от с.Враня — с представяне на сцената „погребално угощение" (обр.1.). По края паметникът е ограден с тясна изпъкнала рамка, по-широка долу, завършваща с издатък за прикрепяне на плочата. В средата е представен полулегнал мъж, облегнат на лявата си ръка, в която държи кантарос или висока фиала. С дясната ръка посяга към храната, наредена върху по-ниска от леглото трикрака масичка. Облечен е в хитон с къси ръкави[5] и наметнат с химатион. Косата му е представена на снопчета, сресана напред, а брадата и мустаците са предадени чрез малки вдлъбнатинки. Вдясно от него е представена седнала жена, която с дясната ръка допира наметнатия върху главата си химатион, а лявата е поставена на скута. Стъпила е върху ниско столче. Краката са очертани и добре се виждат въпреки двете дрехи, с които е облечена. Тя носи една, дълга до земята дреха с дълги ръкави и върху нея втора, препасана на кръста. Вляво, над краката на мъжа е издълбан женски бюст. Той е много по-нисък от другите изображения — за да бъде изработен, се е наложило да се вдълбае в релефното поле. И двете жени носят коса, прибрана на тила. Най-интересната за нас фигура се намира в левия край на плочата. Тя е представена права, по-едра от останалите. Представя жена, облечена в дълга до земята дреха с дълги ръкави. Върху нея носи втора, без ръкави, препасана с колан. Той добре прозира под особения вид трета дреха — сърнешка кожа, преметната така, че главата на животното стои на лявото рамо на жената, а предният му ляв крак се намира на дясното. Жената носи по една гривна на ръцете си и огърлица. В дясната ръка държи къса факла, а в лявата — съд, който е очукан, но прилича на този в ръката на мъжа. Косата ѝ се спуска до раменете. Тя носи диадема. Всички изследвачи на

релефа считат тази фигура за Бендида.[6] Това личи от особеното ѝ облекло, факлата и фиалата, които държи. Освен това надписът споменава само трите лица, които са представени: бащата, майката и дъщерята. Той гласи:

"Ετους ϑ κσ 'Πανήμου.
Βειθυς Παραμόνου ἑαυ-
τῷ καὶ τῇ γυ-
ναικὶ καὶ Πυρουσαλα τῇ θυγα-
τρὶ μνήμης χάριν.

Изработен е през м. *Πάνημος*, отговарящ на юни, в 198 г.[7]

Внимателното проучване на всички известни надгробни релефи от долината на р.Струма ни сочи, че това досега изолирано изображение на Бендида има паралели.

2. Релефът от Мелник (обр. 2). Запазен е само горен ляв ъгъл от надгробна плоча. Вижда се част от легло и долната част от тялото на легнал облечен човек. Пред него е имало трикрака масичка, от която е запазен един извит крак. Несъразмерно малка човешка фигурка бута напред голяма кана. Тази сцена на погребално угощение е отделена чрез тясна изпъкнала рамка отдолу от полето, в което са били разположени бюстовете на починалите. От тях е запазена само горната част на мъжка глава. Косата е предадена на снопчета, очите са добре очертани чрез клепачите. Зеницата не е издълбана. Виждат се вежди и клепки. В лявата част на фрагмента е представена жена, по-голяма от останалите фигури. С лявата ръка държи факла, а с дясната, спусната до тялото — патера или фиала, под която има малка човешка фигурка. Косите на жената се спускат свободно на раменете. Върху тях се забелязват следи от диадема. Облеклото на жената е неизвестно досега от други релефи — хитон с дълги ръкави, дълъг до земята. Върху него има особена дреха. Тя е образувана от едно парче плат, спускащо се от кръста почти до коленете. От кръста нагоре то е разцепено и минава на две широки ленти върху раменете. Отдолу дрехата завършва с украшение във форма на бръшлянов лист. Дрехата е препасана с двоен колан. Ако можем да сравним тази дреха с някоя съвременна, бихме казали, че е дреха от типа на сукман, който не е зашит отстрани и който прилича на носения от жените на село през лятото вълненик. Дрехата е богато украсена със спираловиден орнамент. Той е бил изпъкнал и затова каменоделецът го е представил релефно. От казаното дотук се вижда, че това е изображение не на обикновена смъртна, не на член от фамилията, а отново на богинята, свързана с култа към мъртвите — Бендида. Както върху предишния релеф, тя държи факла и съд, за да приеме възлиянията в нейна чест.

3. Надгробен паметник от Нейне (обр. 3). Паметникът е запазен изцяло. Заобиколен е, както и горните два, с тясна изпъкнала рамка, минаваща в долния край в клин за прикрепване. Представени са вляво и вдясно горе бюстове на мъж и на жена. Облеклото им е загатнато. Върху главата на жената се вижда покривало, а косите ѝ са предадени сумарно и сресани на път. Брадата и мустаците на мъжа са само очертани чрез малко по-висок релеф, без насечки за космите. Между двамата отпред е представена права женска фигура. Тя е облечена с дълъг до земята хитон с дълги ръкави. Върху него носи тясна дреха, подобна на описаната по-горе. Отличава се по това, че на лявата предница е украсена с розета. Липсва богатата украса. Освен това дрехата изглежда като две ленти отпред, преметнати през раменета, а ниско при коленете свързани с листовидно украшение. Косата свободно се спуска на раменете. Върху нея релефно е очертана диадема. Дрехата е препасана с широк пояс. С лявата ръка фигурата държи факла, а с дясната — фиала. Вляво, под бюста на жената, се вижда цилиндричен предмет върху малка подставка. Това може да бъде както олтар, така и специален каменен съд за възлияния. И едното, и другото са безспорно свързани с култа към мъртвите.[8] Струва ни се обаче, че е по-скоро съд, тъй като се вижда изпъкнал навън ръб. Такъв съд е представен върху бронзов оброчен релеф от Разград,[9] върху който е изобразена Артемида или по-скоро Бендида-Хеката. Богинята стои насреща (обр. 4) пред сумарно представен храм. С лявата ръка държи дълга факла, а с дясната — фиала. Под нея е представен канелиран съд на висока подставка. Това не е олтар, а съд, в който са правели възлияния на хтоническите божества.[10]

Кое е общото в тези три релефа? Върху първите два починалите са хероизирани чрез представянето им като участници в „погребалното угощение". Както се вижда от надписа на първия релеф, представената тук Бендида не е една от жените, изобразена като богиня,[11] а е допълнителна фигура. Такова е положението и върху втория релеф. Липсата

5

● *Обр. 5. Детайл от тракийски шлем, инв. № 4013 от Народния археологически музей, София. Fig. 5. Détail d'un casque thrace, No. d'inv. 4013 du Musée archéologique national, Sofia*

на надпис не ни позволява да съдим дали е така и при третия.

И върху трите релефа богинята е представена с облекло, различно от това, в което обикновено са изобразявани тракийките. Във всички случаи те са със същите дрехи, както жените от античността: хитон (със или без ръкави) и химатион.[12] За пръв път тук срещаме изобразяване на типично за определена народност женско облекло. Мъжкото познаваме сравнително много по-добре. За Бендида се приема, че е представяна в тракийска дреха: на главата носи *ἀλωπεκίς*, облечена е в къса туника, препасана със сърнешка кожа и колан, обута е във високи обуща.[13] Така тя е представена върху известните релефи от IV в. пр. н. е., работени от гръцки майстори.[14] Но тук, в долината на Струма, тя е изобразена по друг начин. Най-напред, носи дълга дреха с дълги ръкави. Подобна дреха носели вакханките в Лидия и Тракия.[15] По името на тази си дреха — *βασσάρα* — те са наричани *βασσαρίδες* или *βασσάραι*.[16] Това е и облеклото на лидийския бог Bassareus, асимилиран от Дионис. Тази дреха е дълга до земята (vestis ad pedes usque demissa).[17] Върху нея носели кожа. Фактически това е облеклото на вакханките. Върху басарата се носела допълнителна туника, прилична по размери на crocota — дреха, носена от Дионис: *χιτὼν καὶ ἐπ' αὐτοῦ κροκωτὰν διαφανῆ* и още отгоре *περιεβέβλητο δὲ ἱμάτιον*. [18] Тук на изображенията ясно се вижда, че и трите фигури носят дълга до земята дреха с дълги ръкави, а отгоре, едната — кожа, другите две — специална допълнителна дреха. Тя е различна от изобразената върху вази крокота. Следователно тук е представена типична народностна тракийска дреха, носена от населението в долината на Струма. Тя е изработена от сравнително плътен плат и е украсена. За пръв път срещаме в Тракия бродерия.

Известно е, че през III в. на н. е. излязла мода, донесена от Изток,[19] по ръба на дрехата да се зашива бродирана ивица плат, наречена *καραγώδη*.[20] Това обаче е добавка към дрехата. При облеклото на Бендида самата дреха е избродирана. Тук за пръв път се засвидетелствува бродирана дреха в Тракия. Мотивът върху дрехата на Бендида е твърде разпространен като украса върху глинени и метални изделия. Срещаме го както върху шлемове и нагръдници [21] (обр. 5, 6), така и като украшение на мъжкото скитско облекло.[22] Виждаме го избродиран и върху запазено парче плат, намерено в гробница в Крим[23] (обр. 7).

Трите релефа са безспорно работа на трима различни майстори и всеки от тях е възпроизвел познато нему изображение на Бендида, каквото е виждал в съответното селище. Всяка нейна статуя е имала индивидуалност, предадена върху отделните релефи. Общото (като оставим настрана атрибутите ѝ факла и фиала) е, че тя носи диадема и характерно особено облекло. То е засвидетелствувано и върху още един паметник, макар неговите изследвачи да го определят като „широк двоен гердан". В с. Кобалище при Филипи бил намерен взидан в малката черквица „Св. Димитър" мраморен блок, отчупен от дясната страна. Върху запазената му лява половина е изобразен „идол (?) или ксоанон" с латински надпис до него.[24] Надписът съобщава, че е възобновен паметник на Диана-Минерва. Следва списък на почитателите ѝ и името на жреца. Имената изцяло са тракийски. Представен е възобновеният паметник: върху подставка виждаме ксоанон[25] на жена, облечена с дълга дреха (обр. 8). Фигурата няма ръце. Върху дългата дреха се вижда особена гаметка, завършваща с бръшлянов лист. Гравьорът добре е предал лицето. Косата се спуска свободно до раменете, а върху нея се вижда диадема. Тези атрибути характеризират изображението по-скоро като Бендида, отколкото като Диана-Минерва. По него съдим, че са съществували статуи и ксоанони, представящи Бендида.

Това, което знаем от античните автори и запазените паметници за функциите на Бендида като тракийска богиня, не е много. Тя е богиня-майка, пазителка на животните и растенията. На нея се подчинява цялата природа. Това обяснява нейното сливане с гръцката Артемида, Кибела и лемноската Велика богиня (*Μεγάλη θεός*). Според Херодот тя е наричана „царица“ — *βασιλεία*. Бендида е покровителка на брака. Наричана е още *Δίλογχος*. Този й епитет е обяснен у Хезихий така: „Кратинос в своите „Тракийки“ нарича Бендида „с две копия“ — или защото тя има две същности: едната небесна и другата хтонична, понеже с *λόγχαι* (копия) нарича светлините или понеже мисли, че тя като ловджийка има две копия.“ Тук няма да се спираме на нейната същност като покровителка на лова и природата. Но нека си припомним, че Бендида като владетелка на подземния и надземния свят е сродна с Хеката, Деметра и Персефона. Това се вижда и от сведението на Хезихий: *Ἀδμήτου κόρη· Ἑκάτη· τινὲς δὲ τὴν Βενδῖν*, където под Адметос той разбира Хадес. Това потвърждава още веднъж властта на богинята над смъртта и подземния свят.[26]

Нашите релефи допълват към тези й функции още една подробност. Едновременно с властта си над отвъдния свят тя е и майка-покровителка на смъртните, които са вече там или ще поемат този път. Фактът, че релефът от с. Враня е поставен приживе, потвърждава недвусмислено тази й функция. (Другите два релефа нямат надписи, не са известни и обстоятелствата на тяхното поставяне.) Живите са изобразили Бендида, господарката на подземното царство, и с това са се поставили под нейна закрила в отвъдния свят. Тази идея не е чужда за цялата античност. През епохата на елинизма, както и през римската епоха върху много надгробни паметници в Гърция е представяна херма — обикновено на Хермес, водача на душите в подземното царство.[27] Тези херми се наричат *Ἑρμᾶ χθονίου*. Известни са изображения на Харон върху надгробни плочи от Атина. Върху много надгробни паметници се представя Дионис като бог, покровител на сенките в отвъдния свят.[28] Върху надгробни плочи се срещат и изображения на Хераклъл със или без Цербер.[29] Във Фригия във фронтона на надгробните плочи често се изобразява Зевс Бронтон с посветителен надпис изрично като покровител на мъртвите в отвъдния свят.[30] Наред с него се пред-

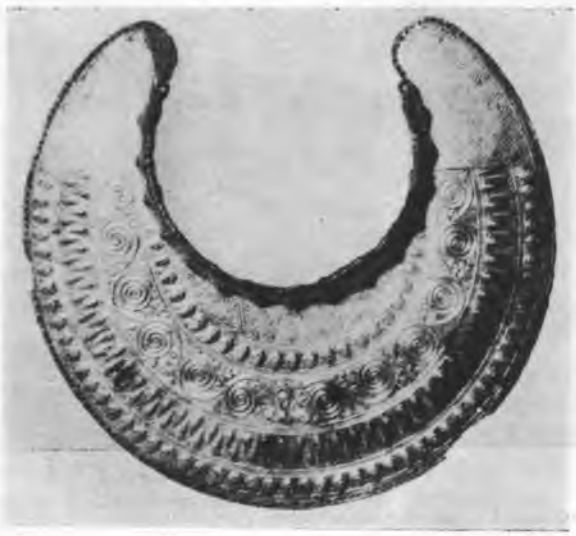

6

7

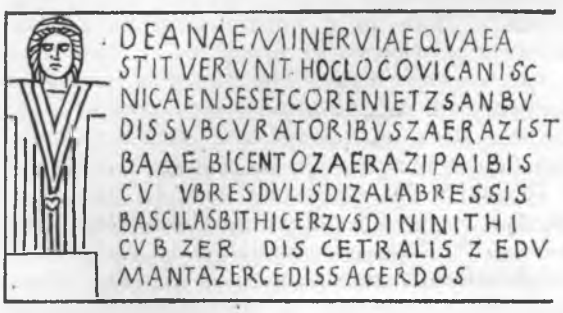

8

● *Обр. 6. Нагръдникът от Мезек. Fig. 6. Le pectoral de Mezek*

● *Обр. 7. Бродерия върху дреха от гробница в Крим (по М. Бибер). Fig. 7. Broderie sur vêtement d'un sépulcre en Crimée (d'après M. Biber)*

● *Обр. 8. Строителен надпис от с. Кобалище при Филипи с ксоанон на Бендида. Fig. 8. Inscription de construction du village Kobalište près de Philippes avec xoanon de Bendis*

ставя и Хеката с прозвище Спасителка (Σώτειρα)[31]. У нас, когато са придружени с надпис, надгробните паметници от римско време са посветени общо на подземните богове: D(is) M(anibus). В релефите от долината на Средна Струма намираме тракийското олицетворение на подземните богове в лицето на Бендида.

Нека се спрем още веднъж на атрибутите, с които е представена богинята. Тя във всички случаи има разпуснати коси до раменете, без було или покривало и с това се различава от женските изображения. Носи украшения — гривни и огърлица. В едната ръка държи нагоре факла, а в другата — фиала. Облечена е в тракийски костюм. Дрехата ѝ завършва с бръшлянов лист. Бръшлянът винаги се е смятал като символ на отвъдния свят. Срещаме го върху надгробни паметници, но тук трябва да се добави още нещо. Върху гладката долна част на колоните на храма, пред който е представена Бендида на плочката от Разград (обр. 4), ясно личат бръшляновите вейки с плодове. Следователно той е атрибут и на Бендида. Тя се представя невинаги до обикновен жертвеник. Когато е почитана като хтонично божество, е изобразена до съд за възлияния.

Разгледаните тук паметници позволяват да се уточни един нов иконографски тип на Бендида и той е напълно тракийски: жена с разпуснати коси и върху тях диадема, с дълга дреха с ръкави, върху която стои оригинално тракийско наметало или сърнешка кожа. Нейни атрибути са бръшлянът, факлата и фиалата. Като новост се появява и съд за възлияния, а това показва, че са ѝ правени и течни жертвоприношения. Новост е и нейната функция като водачка — покровителка на мъртвите в отвъдния свят. Казаното дотук свидетелствува, че в Тракия е имало нейни ксоанони и релефни или статуарни изображения.

Дрехите, с които е облечена Бендида пък, ни дават за пръв път представа за женския тракийски костюм. Те поставят въпроса за неговата кройка и украса. За пръв път ние намираме преки доказателства, че тракийската женска дреха се е различавала, и то много съществено, от гръцкото облекло и тя не е била груба. Тук за пръв път виждаме, че в Тракия е употребявана за украса бродерията, като изпъква и друга разлика — бродиран е не краят, а цялата дреха и това е бил народен обичай, а не внесена отвън мода. Като украса остава без паралел и обяснение розетата върху лявата предница на дрехата от релефа от Нейне. Но нейното място и форма сигурно не са били без значение. Да се надяваме, че нови паметници ще обяснят и тази символика.

[1] B. Gerov. Der thrakische Stamm der Mäden. — In: Omagiu lui Constantin Daicoviciu. Bucarest, 1960, p. 245 sqq.; Б. Герова. Проучвания на западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1961, с. 155 и сл.

[2] Т. Герасимов. Нумизматичен принос към религията на Тракия. — ИАИ, VIII, 1934, с. 179 и сл.; D. Detschev. Kleine Funde aus Bulgarien.— AB, XXX, 1937, p. 70 sqq., fig. 43; Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи. — ИАИ, XIII, 1939, с. 110, № 3, обр. 4; Б. Герова. Цит. съч., с. 345, № 40, с. 187; I. Russu. Thracica. Notes d'épigraphie et d'onomastique thrace. — Dacia, II, 1958, p. 464, n. 3; IGBulg, IV, n. 2311.

[3] Й. Илиев. Надгробен паметник от гр. Мелник. — МПК, 1967, кн. 3, с. 12 и сл.; В. Герасимова-Томова. Надгробни паметници от музея на гр. Мелник. — В: Мелник. I. С. (под печат).

[4] Б. Цветков. Два новооткрити паметника от областта на Средна Струма. — МПК, 1973, кн. 4, с. 15—16, обр. 1; V. Gerasimova-Tomova. Neuendeckte epigraphische Denkmäler mit thrakischen Namen. — Linguistique Balkanique, XXII, 1979, 2, p. 32; В. Герасимова-Томова. Името на един античен град. — МПК, 1980, 2, с. 24.

[5] Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 110, № 3.

[6] Т. Герасимов. Цит. съч.; D. Detschev. Op. cit.; Д. П. Димитров. Цит. съч.

[7] Б. Герова. Цит. съч., с. 187; B. Gerov. Über die Datierung der Denkmäler aus dem Mittelstrumatal.—Etudes Balkaniques, 1969, 3, p. 69 sqq.; У: Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 10, погрешно датиран.

[8] E. Pfuhl. Beiwerk auf den ostgriechischen Grabreliefs. — Jahreshefte des Kaiserlichen Deutschen archaeologischen Instituts, XV, 1905, p. 91.

[9] G. Kazarov. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. — JDAI AA, 1922, col. 189, fig. 6.

[10] Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. II, 1. Paris, 1899, col. 148; Paus. V, 13, 1; IX, 39, 4.

[11] В някои случаи самите починали са представени като хтонично божество. Най-ясен пример е надгробният паметник на *Ἰουλία Νεικίου* от Месамбрия (II в. на н. е.), в надписа на който изрично се казва, че е станала Хеката: *Ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμε Ἑκάτη θεὸς ἐσορᾷς*: IGBulg, I, n. 345. Срв. G. Schneider. Römisches Grabmal aus Oberitalien. — ÖJAI, VIII, 1905, p. 291 sqq.

[12] M. Bieber. Griechische Kleidung. Berlin—Leipzig, 1928, p. 17 sqq.

[13] P. Hartwig. Bendis, eine archaeologische Untersuchung. Leipzig—Berlin, 1897, p. 9; P. Foucart. Le culte de Bendis en Attique. — In: Mélanges G. Perrot. Paris, 1903, p. 92—93; M. Nilsson. Bendis in Athen. From the collections of Ny Carlsberg glyptothek. III. München, 1942, p. 169 sqq.; N. H. Roscher. Lexikon der griechischen und

30549/95

römischen Mythologie. I, 1. Leipzig, 1884—90, col. 779; Г. Кацаров. Бендида. — ИИД, II, 1906, с.3.

[14] P. Hartwig. Op. cit., tab. I; P. Foucart. Op. cit., p. 97; Д. Попов. Копенхагенският релеф. — Археология, 1977, кн. 1, с. 1—11.

[15] Hesych. s. v.; Poll. VII, 59; Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. I. Paris, 1873, col. 681.

[16] Propert. III. 17, 30; Athen. V, c. 198; Artemid. II, 37; Hesych. s. v.; Steph. Byz. s. v.; D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, p. 44.

[17] Schol. ad Horat. Od. I, 18, 11; Poll. VII, 59.

[18] Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités. III, 2. Paris, 1904, col. 1571.

[19] Както добре се вижда от надгробните релефи от Палмира, срв. Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 81, обр. 102.

[20] Ch. Daremberg, E. Saglio. Op. cit., col. 322—323.

[21] Нагръдниците от Мезек, с. Върбица, с. Янково, един шлем от Тракия (инв. № 4013, НАМ, София): L. Ognenova-Marinova. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IVe s. — Actes du I Congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes. II. Sofia, 1970, p. 397—417.

[22] Срв. изображенията върху вазите от Кул-оба, Солоха, Чертомлиц, Воронеж: М. И. Артамонов и др. — В: Древнее искусство собрания Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1974, с. 166—167, обр. 45, 46, 48, 49; П в. Маразов. Ритоните в древна Тракия. С., 1978, с. 191, обр. 35—38.

[23] M. Bieber. Op. cit., p. 11, fig. 10 a.

[24] A. Salač. Inscriptiones du Pangée et de Philippes. — BCH, XLVII, 1923, 64, n. 24, fig. 5.

[25] M. Perdrizet. Mélanges dédiés à Barclay Head. Paris, 1892, p. 226—228. Срв. изображенията на ксоанони у: Т. Герасимов. Ксоанон на Хермес върху монети от Енос. — ИАИ, XIII, 1939, с. 265 и сл.

[26] E. Pfuhl. Op. cit., p. 76; G. Rodenwald. Zeus Bronton. — JDAI, XXXIV, 1919, p. 79; E. Pfuhl. Zur Darstellung von Buchrolen auf Grabreliefs. — JDAI, XXII, 1907, p. 118, 119.

[27] Max Collignon. Handbuch der Griechischen Archaeologie. Leipzig, 1927, p. 190.

[28] Ibidem.

[29] G. Mendel. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines de Brusse. Athènes, 1908, p. 47, fig. 22, p. 53; I G Bulg, III, n. 1806.

[30] G. Rodenwald. Op. cit.

[31] I. H. Mordtman. Inschriften aus dem Tshinili Kioesck. —AM, X, 1885, p. 17 sqq.; H. Ransay. Cities and Bisdoprics of Phrygia. London. I, 1910, p. 348, II, p. 565, n. 468, 568; G. Dittenberger. Sylloge inscriptionum Graecarum. III. Lipsiae, 1920, 731.

Sur le culte de Bendis en Thrace et le vêtement de femme thrace

V. GERASIMOVA-TOMOVA

(Résumé)

Dans la vallée de la Struma moyenne ont été trouvés trois monuments funéraires sur lesquels est représentée la déesse thrace Bendis. Afin d'être distinguée des autres simples mortels elle est originalement vêtue. Sur l'un des reliefs (du village Vranja, département de Blagoevgrad) elle porte un habit long à manches connu sous le nom de bassara, qui est ceint d'une peau de biche. A la place de ce vêtement dans les deux autres reliefs elle a une mante thrace originale, ceinte d'une large ceinture. Sur le relief de Melnik le vêtement est brodé. C'est le premier cas dans lequel il apparait clairement que le vêtement de femme thrace se distinguait essentiellement de celui en Grèce et à Rome.

La pose de Bendis sur des reliefs funéraires éclaircit un nouvel aspect des fonctions de la déesse. Elle apparaît comme guide, protectrice des morts dans l'au-delà. Les représentations sur ces reliefs ainsi que le relief sur un monument du village Kobaliste près de Philippes montrent qu'en Thrace ont existé des images de Bendis sur lesquelles elle est représentée non pas comme chasseresse mais avec d'autres attributs: flambeau, phiale, diadème sur des cheveux décoiffés. Ses attributs sont également le lierre et un vase sacrificatoire.

Мраморна глава на Каракала от Нове

ТАДЕУШ САРНОВСКИ

При разкопките на Нове при Свищов, провеждани от българо-полската археологическа експедиция,[1] през 1977 г. в югозападния ъгъл на светилището на знамената — помещение А на принципията (aedes principiorum) (обр. 1), бе открита малка глава от мрамор — портрет на император Каракала[2] (обр. 2 *а—в*). Стратиграфската среда на находката е ясна.[3] Принципията, съществувала до времето на късната Римска империя, била разрушена в 316—317 г. Главата бе открита върху настилката на помещението под слоя от разрушенията, които, заравнени, са послужили за под на помещението, изградено отгоре след датата на разрушаването на принципията. Околната среда показваше, че скулптурата не е била укрита преди или по време на разрушаването на сградата или заровена впоследствие. Открихме я доста добре запазена, което очевидно се дължи на малките ѝ размери.[4]

● *Обр. 1. Южната част на принципията на Нове при Свищов, А — светилището на знамената. Fig. 1. La partie sud de l'aedes principiorum de Novae près de Svištov, A — le sanctuaire des drapeaux*

Трябва да отбележим само няколкото следи от удар с инструмента при разкопаването: на десния ъгъл на устните, още един до него и трети — под носа по средата на горната устна. При тези очуквания и на врата, където са следите от прикрепването, личи ясно фината зърнеста структура на белия мрамор.[5]

Скулптурата от Нове представя зрял мъж, леко намръщен, с къдрава, подстригана късо коса, бакенбарди и мустаци. Главата е обърната леко надясно, на което отговаря надебеляването на масивния и къс врат от тази страна. Гъстата коса, издялана без употреба на свредел, разположена в единичен, доста равномерен пласт от букли, покрива слепоочията и стига до брадата. Върху челото и слепоочията, както и около ушите буклите са представени като кичури, докато на задната част на главата с груби удари на длето едва са изразени техните очертания. Челото, ниско и малко полегато, е прорязано в горната част от две дълбоки бръчки. По-долу се очертава триъгълна издутина, оформена от извити бръчки, започващи от смръщените вежди. Дъгите на веж-

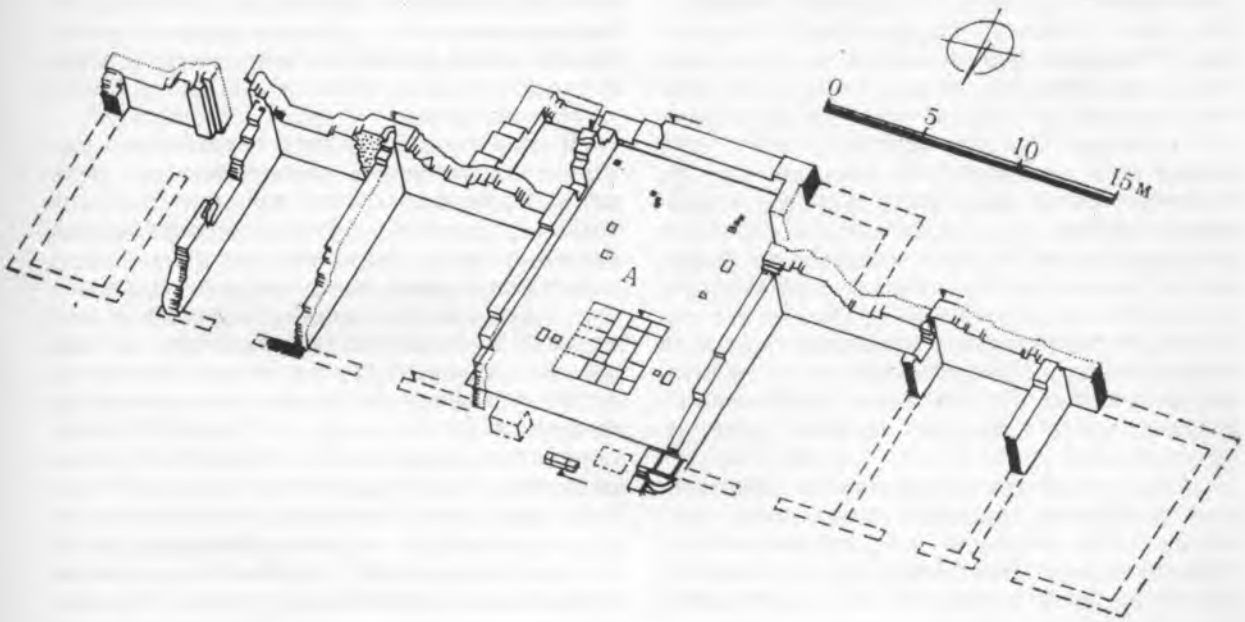

1

2

● *Обр. 2. Мраморна глава на император Каракала от принципията в Нове, 211—213 г.: а) насреща; б) отдясно; в) отляво. Fig. 2. Tête en marbre de l'empereur Caracalla de l'aedes principiorum à Novae, 211—213: а) en face; б) de droite; в) de gauche*

дите, силно изпъкнали, са разделени в основата на носа от две резки, образуващи издутина. Горните клепачи, дебели и високо вдигнати, и долните, леко подути, дълбоко ограждат продълговатите очи. Погледът е обърнат малко надясно. Зениците са издълбани с по два близки един до друг удара на свредела, а слъзните жлези — с по един. Очертанието на ириса е двойно. Бузите, с изпъкнали ябълки, издават следи от полиране. Под носа, който е твърде прав, се очертава ясно и широко устата, чиито ъгли, както и средата на горната устна са маркирани със свредел. Тънките мустаци, леко спускащи се в краищата, са сресани надолу. Снопчето косми под долната устна е разделено на две с един удар на свредела. Силно раздвоена е и късо подрязаната брада, която достига до бакенбардите, оформени в букли. Резки от острието по бузите възпроизвеждат неизбръснати стърчащи косми от брадата. Ушите, добре моделирани, прилепват към черепа. На врата има две бръчки — горната, която е по-къса, прорязва само лявата страна.

Това произведение, издялано от ръката на опитен майстор, показва все пак някои аномалии. Най-очебиещо е различното разстояние между външните ъгли на очите и ушите на двете страни: 0,032 м отдясно и само 0,024 м отляво. Като се има пред вид, че максималната ширина на лицето едва надхвърля 0,08 м, разликата е значителна. На това различие, математически изразено, съответствуват, макар и малки отклонения в изгледа на двете страни на лицето. Моделирането на левия профил е по-строго, докато десният е представен по-грижливо и формите се свързват с повече мекота. Дясната страна действително е изпълнена по-добре, но това може ли да ни даде основание да допуснем, че скулпторът е имал пред вид главата да бъде поставяна пред стена и гледана единствено от положение тричетвърти? Предположението изглежда малко правдоподобно, още повече, че дори тилът е изработен достатъчно грижливо, за да не трябва да бъде скриван.

В главата от Нове не е трудно да се разпознае характерната физиономия на император Каракала, когото войниците толкова обичали. Личността му се установява по къдравата и късо, както подхожда за войник подстригана коса, която заедно с брадата и мустаците опасва лицето, по правия нос, малките мустаци, по дебелия врат и най-вече по сложната игра от гънки и бръчки на челото и в основата на носа, която допълва гневния и мрачен израз на лицето. Изображенията по монетите от 212—217 г.[6] не ни позволяват да се съмняваме, че портретът от Нове представя Каракала от времето, когато е управлявал сам след убийството на Гета през февруари 212 г. В статуарното изкуство портретите на владетеля от това вре-

3,4

5

● *Обр. 3. Глава на Каракала от Националния музей на Термите в Рим, инв. № 125565 (по Х. Б. Вигерс). Fig. 3. Tête de Caracalla du Musée national des Thermes à Rome, No. d'inv. 125565 (d'après H. B. Wiggers)*

● *Обр. 4. Портрет на Каракала от Берлин (по К. Блюмел). Fig. 4. Portrait de Caracalla de Berlin (d'après C. Blümel)*

● *Обр. 5. Глава на Каракала от Музея на Палацо деи Консерватори в Рим, инв. № 2310 (по Х. Б. Вигерс). Fig. 5. Tête de Caracalla du Musée de Palazzo dei Conservatori à Rome, No. d'inv. 2310 (d'après H. B. Wiggers)*

ме се отнасят към т. нар. автократорски тип („Alleinherrschertypus"), чиито характерни черти бяха наскоро обобщени от Х. Б. Вигерс.[7]

Възможността да се свърже изображението с точното място, където е било изложено, и със сигурните обстоятелства на намирането му, каквато се отдава рядко в изследването на императорската иконография, ни кара да се опитаме да датираме точно главата на Каракала, открита в Нове, и да определим художествената среда, към която е принадлежал авторът ѝ. От теоретична гледна точка е еднакво вероятно изображението да е било скулптирано както в Нове или в някой град на Черноморското крайбрежие, така и в Гърция, Италия и дори Рим. Съвсем неправдоподобно изглежда обаче това произведение да произлиза от Нове, при положение, че изработените там портрети притежават съвсем друг — чисто народен характер и много по-ниско художествено ниво.[8] Подобно вероятно е положението със съседните градове от Долна Мизия, където немногото известни засега мраморни изображения на императори и на членове на императорското семейство от II и началото на III в. са внос от Гърция.[9] Както предполага Г. Борденаке, това положение се е изменило едва към края на III в., когато и местните скулптори започнали да изпълняват поръчки на такъв вид статуи.[10]

Главните художествени центрове на Долна Мизия са били несъмнено градовете по Черноморското крайбрежие. Допустимо е гръцкият произход (източен в нашия случай) да се разбира в по-широк смисъл на думата, като се схваща не само същинска Гърция, но и градовете в Мала Азия и по бреговете на Черно море. Като се вземат пред вид типологичните особености — наличието на снопче косми под долната устна и отсъствието на подредена в два успоредни реда от букли брада на бузите — гръцкият произход на портрета от Нове изглежда малко вероятен. Характерните черти на портретите на Каракала, скулптирани в източните провинции, ги свързват с изображенията на неговите големи предшественици: явното смекчаване на суровостта на лицето и по-мекият му израз и дори леката идеализация в традиционния гръцки стил. Скулптурните портрети от източните ателиета с кръгло лице представяли Каракала на жителите на малоазийските или гръцките градове по-малко като император-войник и военачалник, отколкото като владетел и господар. В тях те виждали човека, на когото дъл-

жали Constitutio Antoniniana, а не този, когото целият Запад познавал още от първата му младост преди всичко с военните му успехи. И така, ясно е, че източната иконография на императора поддържала по-топъл израз — граждански, невоенен.

Следователно типологията и стилът ни карат да изключим източния произход на главата от Нове и да я наредим между изработените в Италия, възможно и в самия Рим портрети. От всички признаци, определени от Х. Б. Вигерс, като характерни за портретите на града Рим („stadtrömische Bildnisse"), изображението от Нове притежава сноп чето косми под долната устна и разделената неподредена в два реда къдрици брада. Реализмът на неподредената брада, подсилен с възпроизвеждането на необръснатите косми по бузите, подчертаното набръчкване на челото, двете прорязващи шията бръчки, изразителната строгост на погледа са особености, които откриваме, например, в портрета от Националния музей на Термите[11] или този от Тиволи,[12] създадени вероятно в периода на оформянето на иконографията на Каракала-автократор, и които по-късно са изразени силно в изображенията от градскоримски или италийски произход, от които ще спомена само известния бюст от Берлин[13] (обр. 4).

Твърде особеният стил и иконографията на новия владетел се придружават от силно реалистични тенденции. Те са изразени ясно в главата от Нове, несъмнена творба на западното изкуство, но отсъствуват в гръцките произведения. Лесно е да се предположи, че само подобна версия на портрета на Каракала би била приемлива за легионерите от един лагер на лимеса. Както установява К. Фитшен, именно портретите на офицерите от II в. са повлияли върху развитието на иконографията на Каракала от изобразяването на императора-философ до това на императора-войник.[14]

Проблемът за датирането на портретите на Каракала-автократор остава спорен. Към психологическия критерий на Дж. Дж. Бернули[15] Б. М. Фелети Май прибави и други — типологични и донякъде стилистични.[16] В редицата от четири групи портрети, изобразяващи Каракала с брадата, която е имал от 208 г. насетне, определени от Б. М. Фелети, главата от Нове трябва да се постави в серията от 211—217 г., обхващаща трите последни групи. Към втората група, датирана от 211—213 г., се отнася главата от Виа Касия в Рим[17] (обр. 3). Тя представя Каракала като млад, с брада, подредена на буклички, и още не много драматичен израз на лицето. Четвъртата група с т. нар. тип Фарнезе, от който най-хубавият екземпляр е бюстът от Неапол,[18] датира от първите години на управлението на Каракала и представя императора със свободна прическа, с глава, извърната встрани. Главата от Нове заема място между тези две серии в трета група, датираща от 213—215 г. Бюстът от Берлин (обр. 4), на който императорът е изобразен с прическа от свободно наредени къдрици, доста дълги при слепоочията и на бузите, представя близка аналогия.

Наред с хронологическата схема на Фелети съществува нова хронологическа класификация, предложена от Вигерс. В типа Каракала-автократор той различава две групи: за първата е характерна обърнатата надясно глава (212—214 г.), а за втората — наляво (214—217 г.). Ако я свържем с тази класификация и приемем като датировъчен признак страната, към която е обърната, главата от Нове трябва да се отнесе към първата група, датирана от 212—214 г. Това хронологическо деление на две групи съвсем не е общоприето[19] и изображението на Нове също прибавя съмнения към хипотезата на Вигерс. При все че е леко обърнат надясно, портретът от Нове притежава типологични признаци, свойствени за по-късната група, към която спадат между другите бюстът от Берлин, главата от Палацо деи Консерватори,[20] както и бюстовете от Ватиканския музей[21] и от Галерия Уфици[22] във Флоренция: подчертаното разделяне на мустаците и брадата и силно набръчканото чело.

В такъв случай има ли данни, които позволяват да датираме портрета от Нове още по-точно? Ако съществуват, те изглеждат доста ограничени. Малките технически несъвършенства на тази скулптура и тенденцията към драматичен израз на лицето, без вратът да е силно извит, пречат тя да бъде свързана с „майстора на Каракала", вероятният автор на главата от Виа Касия. Авторът на портрета от Нове клони към реализъм повече, отколкото „майсторът на Каракала". Неговата оригиналност се изразява може би най-добре в по-силно смръщеното чело и в очите, които въпреки това набръчкване са широко отворени.

6

● *Обр. 6. Глава на Каракала от Ни-Карлсбергската глиптотека в Копенхаген, инв. № 730 а (по В. Пулсен). Fig. 6. Tête de Caracalla de la glyptothèque de Ny-Carlsberg à Copenhague, No. d'inv. 730 a (d'après V. Poulsen)*

Освен главата от Нове ние бихме класирали в групата на портретите, повлияни от „майстора на Каракала", но показващи по-реалистично течение, изображенията от Копенхаген[23] (обр.6) и от Палацо деи Конзерватори (обр.5). Портретистите от това течение са се появили вероятно, когато е било оповестено пътуването на Каракала и точната му програма и се почувствувала нужда от масово производство на образи на императора по нареждане отгоре или за да се отговори на искания, идващи от заинтересованите провинции.

Нито самата глава от Нове, нито обстоятелствата на намирането ѝ позволяват да се установи дали е от бюст или по-скоро от статуйка в цял ръст, малко по-малка от половината на естествените размери. Както и да е било, трябва по-скоро да се допусне, че тя е била издигната върху колонка или четириъгълен постамент. Иконографските извори предлагат и двете решения.[24] Това предположение изглежда още по-приемливо, тъй като встрани от мястото, където бе открита главата, върху настилката на сградата се издава камък с размери 0,36 0,20 м. Трябва да добавим, че сред разрушенията върху настилката открихме и фрагменти от базата и тялото на варовикова колонка с диаметър 0,20 м.

Обстоятелствата на намирането ни карат да предположим, че портретът от Нове е стоял в принципията в момента на частичното ѝ разрушаване и ограбване около 316—317 г.[25] Той се е издигал най-вероятно в десния заден ъгъл на светилището. И наистина, слабо вероятно е той да е стоял на същата подставка, на която и знамената, тъй като поради малките си размери би бил невидим. По това време не ще и съмнение централно място пред знамената са заемали статуите на Константин I и на Лициний. Каракала сигурно не е бил единствен от божествените августи, почитани тогава в принципията, и е фигурирал поскоро в галерията с портретите на обожествените императори и техните съпруги.[26]

Но приживе на императора разположението на различните елементи от наредбата на светилището на знамената може би е било друго, особено що се отнася до по-късните години, тъй като е ясно, че храмът е бил преустроен при Септимий Север или при Каракала. За мястото, на което са били издигнати статуи на императора в чертите на принципията на Нове по времето, когато е бил на власт, можем да допуснем няколко възможности:

1. Голяма официална статуя се издигала в базиликата пред принципията (там са открити постаменти и бази), а малкият портрет е стоял вътре между почетните изображения на великите предшественици на Каракала.

2. Голяма статуя се издигала на видно място в самата принципия, а малкият портрет стоял другаде — в някоя от схолите,[27] в преториума или на съвсем друго място в лагера и едва след смъртта на Каракала бил донесен в светилището, за да замести голямата бронзова статуя, която с идването на новия император отстъпила мястото в двора на принципията на новата статуя; а по-късно друга бронзова статуя на Каракала може да е била поставена в двора.

3. Още отначало в принципията са стояли и малкият портрет и голямата статуя на Каракала, като и двете изображения може да са имали представителни функции.

Характерът и предназначението на портрета, които впрочем може би по различно

време са били различни, ни изглеждат необичайни, а това очевидно се дължи на празноти в състоянието на проучванията. Особено необичайни са малките размери на портрета, които са дори по-малки от тези на изображението на Каракала върху едно знаме.[28] Главата от Нове решително опровергава мнението, че в античността не са съществували мраморни императорски изображения, по-малки от естествените размери.[29]

Във всички случаи на известни императорски портрети с по-малки размери не се знаят мястото и обстоятелствата на намиране. Принудени да съдят единствено по размерите им, различните изследвачи още от Бернули до Х. фон Хесберг в 1978 г. свързват умалените императорски портрети с частния култ и допускат, че са от домашни светилища, като отхвърлят възможностите да са били официално излагани на обществено място.[30] Главата от Нове със сигурност доказва, че малките мраморни портрети на императори са могли да стоят не само в частни жилища, но и на обществени места. Такъв несъмнено е случаят с новия портрет на Каракала, поне що се отнася до последния период от функционирането на принципията. Дали той е имал това предназначение единствено в последния период? Ние не смятаме, че скулптурата от твърд и тежък материал в началото е могла да бъде някакъв сувенир, донесен от Рим, за да заеме място в домашно светилище. За сувенири и такъв вид посветителни предмети са служели винаги серийно произведени рисувани или скулптирани портрети на императорите, толкова небрежно направени, както казва М. Фронтон, че не се разпознавали чертите на владетеля.[31] Художествената стойност на главата от Нове не позволява тя да бъде включена в тази категория императорски портрети.

Всички тези съображения ни карат да мислим, че мраморната глава на Каракала е дошла в Нове по официален път, за да бъде изложена на обществено място. Възможностите за датиране предполагат, че най-вероятният момент на нейното донасяне от Рим е било времето непосредствено преди пътуването на Каракала на Изток. Разбира се, не е изключено първата и официална статуя на императора, предназначена за принципията и най-вероятно излята от бронз, да е била направена на място, дори в самия Нове[32] или в някой съседен град, например Никополис ад Иструм.[33] Напълно възможно е да е имало и трета статуя, голяма и представителна, която да се е издигала в базиликата при принципията.[34] И наистина, трудно е да се допусне, че лагерът на I италийски легион не е имал представителна статуя на Каракала по времето, когато такива са били издигнати дори в средищата на помощните войски, като например Поролисум в Дакия или Гнотсхайм в Германия.[35] Както и в цялата империя, образът на императора е бил врязан в съзнанието на войниците от I италийски легион не само чрез официалните статуи, но и от изображенията върху монетите, медалите и гемите. От двете известни ни геми, намерени в България, изобразяващи Септимий Север със синовете му, едната е от Нове и е датирана в 209—212 г.[36]

Поводи и случаи за издигане статуи на Каракала имало всякакви. Освен различните годишнини имало и много обстоятелства, които са представлявали повод специално за Нове и за I италийски легион. На първо място е императорското посещение в Нове в 214 г., което в светлината на новия надпис от Ескус[37] и този от Дионисопол[38] изглежда още по-вероятно.[39] Следва усилената дейност от страна на легиона в строителните работи по времето на Каракала.[40] На трето и важно място е епитетът Antoniniana, който имал I италийски легион от времето на Каракала и причините за него: държанието на легиона в спора между Гета и Каракала, както смята Й. Фитц,[41] или участието, което взел в битките с карпите в 214 г., както преценява Ем. Доруциу-Боила[42].

Между другите проблеми, които поставя портретът на Каракала от Нове, един от най-съществените е и този за продължителността на излагането на императорските портрети на обществени места и за трайността на култа към обожествените императори, в частност към Каракала. Нищо не ни дава основание да предположим, че тази глава по-късно е била използувана като изображение на Гордиан III или, както в случая с бюста от Скикда — на Константин I.[43] Докато от Анхиало на Черно море ни е известен пример на превръщане на статуя на Александър Север в статуя на Каракала чрез просто изчукване на няколко лични имена след дамнациото на Александър Север.[44] Убийството на Каракала в 217 г. и идването на власт на нов император очевидно не са довели в Нове до никакъв враждебен акт срещу лика на владетел, обожаван от войниците.

Като имаме пред вид многообразието на проблемите, за разрешаването на които малката мраморна глава на Каракала представлява съществен извор, трябва да я поставим между най-ценните находки от провежданите в Нове разкопки.

[1] Последни обобщения на резултатите от разкопките в Нове вж. у: М. Чичикова. Укрепителната система и градоустройството на Нове според последните археологически проучвания. — Векове, 1975, 2, с. 36—45; S. Parnicki-Pudełko. Befestigungsanlagen von Novae. — Ars historica, 1976, p. 179—192; T. Sarnowski. Novae jako siedziba pierwszego legionu italskiego. — Archeologia, XXVII, 1976, p. 50—65; Fortress of the Legio I Italica at Novae. — In: Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Budapest 1977. Budapest, 1978, p. 409—426.

[2] Работата е съкратено изложение на доклада на Симпозиума по случай 20-годишнината на българо-полските разкопки на Нове, август 1979 г., Свищов. Обширна статия е под печат в: Archeologia, XXX, 1979.

[3] Срв. сондажа изток—запад, направен на около 3 м северно от мястото на намирането на главата, у: L. Press, R. Massalski, T. Sarnowski, W. Szubert, S. Tabasz, J. Kotecki, W. Gacuta. Novae — Sektor Zachodny, 1975. — Archeologia, XXVIII, 1977, fig. 28. Стратиграфията в чертите на принципията е показана и в разрезите, публикувани в отчета за разкопките през 1977 г., вж.: K. Majewski, L. Press, R. Massalski, T. Sarnowski, W. Szubert, J. Matuszyk, M. Szybinski. Novae — Sektor Zachodni, 1977. — Archeologia, XXX, 1979.

[4] Вис. на главата с врата 0,127 м, вис. само на главата 0,099 м, макс. шир. 0,082 м.

[5] Зърната са много ситни и гъсти, повърхността е матова и леко прозрачна.

[6] H. Mattingly. Coins of the Roman Empire in the British Museum. V. London, 1950, pl. 68—77, p. 436 sqq., 474 sqq.

[7] H. B. Wiggers. Caracalla, Geta, Plautilla. Das römische Herrscherbild. III, 1. Berlin, 1971, p. 29.

[8] Според: G. Seure. Archéologie thrace. — RA, 1926, p. 159, местното производство на Нове е представено от мъжкия бюст, вж.: И в. Велков. Антични паметници из България. — ГНМ, III, 1921, с. 213, № 35, обр. 223, и от другия, сметнат, че представлява Адриан, а е по-скоро частен портрет, вж.: И в. Велков. Новооткрити старини. — ИАД, VII, 1919—1920, с. 149, обр. 109.

[9] G. Bordenache. Le statue imperiali nella Moesia Inferior e la propaganda ufficiale dell' Impero. — Studii Clasice, VII, 1965, p. 219 sqq. За императорските портрети от Долна Мизия и Тракия вж. също: Д. П. Димитров. Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония. — ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942—1943, с. 9 и сл.; L. Ognenova-Marinova. Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia. Sofia, 1975, p. 18; Л. Мънзова. Антична скулптура в България. С., 1978. Не сме имали възможност да се запознаем с неиздадената докторска дисертация на М. Оперман, изготвена напоследък в Хале и посветена на портретното изкуство в Долна Мизия и Тракия.

[10] G. Bordenache. Op. cit., p. 221.

[11] J. J. Bernoulli. Römische Ikonographie. Die Bildnisse der römischen Kaiser und ihrer Angehörigen. II, 3. Stuttgart, 1894, p. 52, n. 24; H. B. Wiggers. Op. cit., p. 80, pl. 10, 11.

[12] Ibidem, p. 87, pl. 11.

[13] C. Blümel. Römische Bildnisse. Berlin, 1933, p. 39 sqq., pl. 59 sqq.; H. B. Wiggers. Op. cit., p. 57, pl. 16 sqq.

[14] K. Fittschen. H. *B. Wiggers.* Caracalla, Geta, Plautilla. Das römische Herrscherbld. — Göttingische Gelehrte Anzeiger, 230, 1978, p. 145.

[15] J. J. Bernoulli. Op. cit., p. 59 sqq.

[16] B. M. Felletti Maj. Un ritratto di Caracalla dalla via Cassia. — Bolletino della Commissione Archeologica Comunale, LXXII. 1946—1948, p. 69 sqq.

[17] Ibidem, p. 67 sqq., pl. I, II; H. B. Wiggers. Op. cit., p. 80, pl. 14.

[18] J. J. Bernoulli. Op. cit., p. 50, n. 1; Б. М. Фелети (B. M. Felletti Maj. Op. cit., p. 76) го смята за произведение на Ренесанса, показващо обаче твърде добре заедно с цялата важна група от подобни бюстове и глави истинския портрет на Каракала. Х. Вигерс също смята бюста от Неапол за модерно копие (H. B. Wiggers. Op. cit., p. 30 sqq., p. 70). Автентичността му е защитена от: K. Fittschen. Antik oder nicht-antik? Zum Problem der Echtheit römischer Bildnisse. — In: Festschrift für Frank Brommer. Mainz, 1977, p. 97—99.

[19] K. Fittschen. *H. B. Wiggers.* Caracalla. . ., p. 143, го смята неприемливо.

[20] H. B. Wiggers. Op. cit., p. 80, pl. 15 a, b.

[21] Ibidem, p. 82, pl. 18.

[22] Ibidem, p. 61, pl. 19.

[23] V. Poulsen. Les portraits romains. II. De Vespasien à la Basse antiquité. Copenhague, 1974, p. 135 sqq., n. 135, pl. 215, 216.

[24] Бюстове на Август и Ливия, поставени върху колонки, са представени върху чашата от Ксантен, срв.: H. Lehner. Zwei Trinkgefässe aus Vetera. — Bonner Jahrbücher, CXXII, 1912, p. 430 sqq.; A. Alföldi. Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe. — RM, XLIX, 1934, p. 68; P. Zanker. Die Bildnisse des Augustus. Herscherbild und Politik im kaiserlichen Rom. München, 1979, p. 25. Бюст на Каракала върху четириъгълен постамент е изобразен върху бронзова монета, сечена в Сиде, вж.: C. C. Vermeule. Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor. Cambridge, Mass., 1968, фронтисписа. Срв. също бюстовете на Навуходоносор върху колони, които се виждат на фреската в катакомбата на Присцила и върху барелефите на саркофази (A. Wrześniowski. The Image of Nebuchadnezar in Early Christian Iconography.— Archaeologia Polona, XIV, 1973, p.391 sqq., fig.1, 2). Те правят възможен, що се отнася до начина на поставяне на императорския портрет, един подобен паралел, както и друг барелеф върху саркофаг от Рим, в който е представен бюст на Навуходоносор върху стълб (H. v. Hesberg. Archaologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. XVI, 2. Berlin, 1978, p.929, n. 10).

[25] T. Sarnowski. La destruction des principia à Novae vers 316—317 de n.è. Révolte mili-

taire ou invasion gothe? — Archeologia, XXX, 1979 (под печат).

[26] Малките камъни с вдлъбнатини, които бяха открити в задната част на принципията, не бяха несъмнено свързани с начина на поставяне на тези портрети.

[27] По въпроса за императорските изображения в схолите вж.: H. von Petrikovits. Die Innenbauten Legionslager während der Prinzipatszeit. Opladen, 1975, p.79.

[28] Бронзов диск с изображение на Каракала от Antikenmuseum в Западен Берлин: диам. 0,185 м, тегло 1245 г (E. Hübner. Rundes Erzrelief des Berliner Museums. — Archäologische Zeitung, 1978, p.27 sqq., 42, pl.6; H. B. Wiggers. Op. cit., p.57 sqq.; P. Zanker. Op. cit., p.21).

[29] Това грешно мнение беше особено категорично изказано от: M. Wegner. Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina. Berlin, 1956, p.49, във връзка с някои фалшиви портрети на Адриан: „Тези фалшификати на портрети на Адриан, с ръст, по-малък от естествения, можаха само да убедят автора в по-рано изказаното от него мнение в: Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939, p.277, че в древността въобще не е имало мраморни портрети на императори, по-малки от естествена големина. Повечето във всички случаи са възпоменателни или колекционни екземпляри."

[30] Срв. и: J. J. Bernoulli. Op. cit., p.64; H. B. Wiggers. Op. cit., p.46; R. Galza. Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano. Roma, 1972, p.146 sqq.; H. v. Hesberg. Op. cit., p.939.

[31] Текстът на писмото на М. Фронтон до император Марк Аврелий е цитиран и коментиран от P. Zanker. Op. cit., p.13. Пример за това е може би рисуваният портрет на Каракала на кон от Хартфорд: D. L. Thompson. The Hartford Horseman. — Chronique d'Egypte, L, 1975, p.321 sqq., fig.1.

[32] Относително големият брой бронзови предмети от Нове и околностите, между които и фрагменти от статуи, открити пред фасадата на принципията и в ерариума, позволява да смятаме, че в този район не само в Никополис ад Иструм е съществувало ателие на бронзолеяр, както при случая в Бригецио (вж. във: Fasti archeologice, III, 1948, p. 410: 4146; *Aladar Radnoti*. Bronz Mithras-tábla brigetioból. Arch. Ért. VII—IX, 1946 — 1948. p.137 — 146. *F. Cumont*. Note sur le bas-relief mithraique de bronze de Brigetio. Arch. Ert. VII—IX, 1946—1948, p.156.). А и Г. Гамер (G. Gamer. Fragmente von Bronzestatuen aus den römischen Militärlagern an der Rhein- und Donaugrenze. — Germania, XLVI, 1968, p.65) допуска съществуването на такива ателиета по Долния Дунав. Действително, несръчни в скулптурата от мрамор, местните тракийски ателиета се отличават в периода на римското владичество в производството на бронзови статуи, срв.: J. Ognenova-Marinova. Op. cit., p.17 sqq.

[33] Вече след убийството на Гета, в 212—213 г. статуи на Каракала и Юлия Домна били издигнати в Никополис ад Иструм, срв.: G. Mihailov. IG Bulg, II, n.632—633. Никополис ад Иструм явно е бил важен център на бронзовата индустрия, срв.: L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p.18.

[34] Върху частично разкопания терен пред фасадата на принципията досега са открити два фрагмента от база, четвъртита основа на постамент и парчета от бронзови статуи в естествен или по-голям ръст. В помещение Fw между другото беше открит фрагмент от опашката на кон — от конна статуя.

[35] G. Gamer. Op. cit., p.65 sq.

[36] Т. Д. Герасимов. Гема с образите на Септимий Север, Каракала и Гета от Стъклен (Novae). — ИАИ, XV, 1946, с.184 и сл., обр.71; H. B. Wiggers. Op. cit., p.85. Срв. и гемата от Люлин (A. Dimitrova. Intailles de la Thrace portant les effigies de Septime Sevère, Caracalla et Géta. —Archaeologia Polona, XIV, 1973, p.379 sqq., fig.1).

[37] B. Gerov. Die Invasion der Carpen im Jahre 214. — In: Acta of the Fifth Epigraphic Congress, Cambridge, 1967, p.431 sqq.

[38] М. Мирчев. Епиграфски паметници от Черноморието. — ИНМВ, IV, 1968, с.171 и сл.

[39] Въз основа на сведението на Херодиан и на епиграфски извори Е. Доруциу-Боила (E. Doruţiu-Boila. Der Karpeneinfall von 214.— SCIV, XXIV, 1973, p.435 sqq.) убедително доказва, че Каракала, след като посетил Дакия, продължил прегледа на лагерите по Дунав до устието му и едва оттам тръгнал към Византион. Подобно е мнението на P. Вулпе (R. Vulpe. — In: Din Istoria Dobrogei. Bucureşti. 1968, p. 202 sqq.). А Д. ван Берхем, напротив (D. van Berchem. L'Itinéraire Antonin et le voyage en Orient de Caracalla 214—215. — CRAI, 1973, p.123 sqq.; Les itinéraires de Caracalla et l'Itinéraire Antonin.— In: Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières romaines. Bucuresti, 1974, p.301 sqq.), като не е взел под внимание надписите, се произнася все още за пътя Виминациум — Сердика — Филипопол — Адрианопол.

[40] Тези работи са засвидетелствувани от тухлите с печата на LEG I ITAL ANT(oniniana), вж.: J. Trynkowski. Novae — Secteur Ouest, 1963. — Archeologia, XV, 1964, p.257, n.11; Novae — Secteur Ouest, 1965. — Archeologia, XVII, 1966, p.169, n.8. Срв. дискусията относно датата на преустройството на принципията в: T. Sarnowski. Novae — Secteur Ouest, 1977. — Archeologia, XXX, 1979 (под печат). Може би именно от времето на Каракала е олтарят с посвещение на Юпитер Долихен и за здравето на императора (J. Kolendo, J. Trynkowski. Inscriptions découvertes au cours des fouilles de l'Expédition Archéologique de l'Université de Varsovie à Novae. — Archeologia, XVI, 1965, p.115 sqq., n. 1—An. Ep., 1966, 346).

[41] J. Fitz. Das Verhalten der Armee in der Kontroverse zwischen Caracalla und Geta. — In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Köln, 1977, p.545 sqq.; Срв. и: J. Fitz. Les premières épithètes honorifiques Antoniniana. — Oikumene, I, 1976, p.215 sqq.

[42] E. Doruţiu-Boila. Op. cit., p.440.

[43] S. Gsell. Musée de Philippeville. Paris, 1898, p.63; G. M. A. Richter. *Horst Blank*. Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern. Köln, 1963. — JHS, LXXXV, 1965, p.247.

[44] M. Lazarov, J. Frel. Une statue de Sévère Alexandre à Anchialos du Pont Euxin. — Listy filologické, 86, 1963, p.65 sqq.

Tête de Caracalla en marbre de Novae

T. SARNOVSKI

(Résumé)

L'auteur publie une petite tête en marbre représentant l'empereur Caracalla découverte dans l'aedes principiorum à Novae. Les particularités stylistiques et typologiques de la tête invitent à la ranger parmi les oeuvres exécutés en Italie, vraisemblablement à Rome même vers 211—213 de n. ère. Les circonstances de la découverte incitent à supposer que le portrait de Novae se trouvait dans l'aedes au moment de sa destruction vers 316/317 de n. ère.

Старобългарски писала от Плиска и Преслав

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

Усилените археологически проучвания в Плиска и Преслав доведоха до натрупване на многоброен и разнообразен материал, който осветлява редица страни на старобългарската материална и духовна култура. Особен интерес представляват находките, свързани с историята на старобългарската писменост и книжовност. Възникването и първоначалният им разцвет в края на IX и през X в. са непосредствено свързани със столиците Плиска и Преслав.[1] Многобройните преписи на литературни паметници от IX—X в. отдавна показаха приноса на втората столица Преслав като крупен български и общославянски книжовен център.[2] С автентични и оригинални паметници старобългарската писмена култура доскоро беше засвидетелствувана единствено чрез надписи и графити, запазени върху строителни и други трайни материали главно от Плиска[3] и Преслав[4]. При тяхното проучване се достигаше до големи, но едностранчиви изводи за характера на старобългарската просвета и книжовност. Липсваха онези материали, които можеха да илюстрират творческия процес в училищата и скрипториите. Напоследък обаче бяха открити редица предмети, свързани както с писането, така и с украсата на старобългарската книга.[5] Редно с тях бяха издирени и идентифицирани и материали, които показват как е било извършвано обучението в писане през IX—X в.

Предмет на настоящата работа са т. нар. писала (стила) — инструменти, предназначени главно за писане върху покрита с восък дъска (обр. 1).[6] Те представляват неголеми метални или костени предмети, заострени шилообразно в единия край и сплеснати като лопатка в другия (обр. 2—4). При писане се използувал заостреният край, чрез който буквите били врязвани леко върху слоя от пчелен восък, нанесен от вътрешната страна на свързани в диптих или триптих дъсчици. Възможно е, разбира се, острията на металните писала да са били използувани и при писане върху по-твърди материали: стенни мазилки, керамични плочи и съдове, оловни пластини и др. По начало обаче писалата били предназначени за писане върху покрита с восък дъска. За това говори преди всичко разширеният им в лопатка край, с помощта на който написаното върху дъската можело лесно и бързо да бъде изтрито. Аналогични инструменти за писане са познати още през античността с наименованието stilus, *στύλος*.[7] Широко се използуват те и през средновековието. Писала от това време са известни от Русия[8], Полша[9], Великоморавия[10] и други европейски страни[11]. У нас те също не са редки находки, но досега ви-

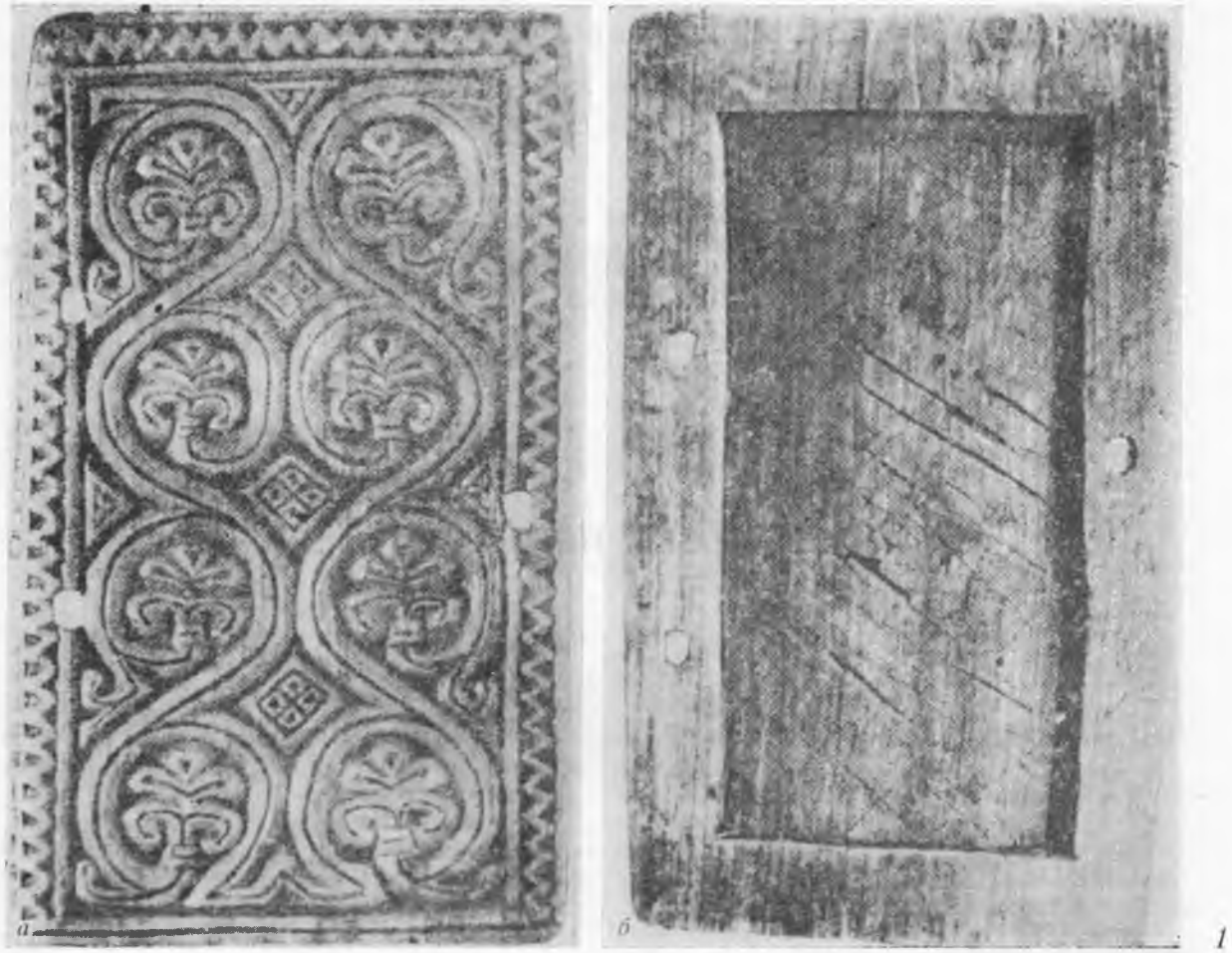

● *Обр. 1 а, б) дървена дъска за писане с писало (по В. Л. Янин). Fig. 1 а, б) tablette de bois pour écrire avec un style*

наги са оставали неидентифицирани сред масовия археологически материал.[12] Изключение в това отношение правят няколко предмета от Двореца в Търново, определени от Я. Николова като стила.[13] В останалите случаи те обикновено са означени като „железен предмет", „гвоздей или игла",[14] „инструмент за дървообработване"[15] и др. п. Специфичната форма и размери на тези предмети обаче не оставят съмнение относно тяхното предназначение като писала. Наименованието им според старобългарските източници засега остава неизвестно. Във Византия те били наричани *στύλα*.[16] В Русия били познати под името „писало, писала", което точно съответствува на предназначението им.[17] Най-старите писмени сведения за това наименование се съдържат в ръкописи, датирани още в XI в. В основата му лежи старославянският, респективно старобългарски глагол **пнсать, пнсати**. Това ни дава основание да предполагаме, че подобно понятие ще да е съществувало и в старобългарския език.

Целта на настоящата работа е да представи откритите досега в Плиска и Преслав писала и с това да постави началото в събирането и правилното идентифициране на този незаслужено пренебрегван у нас археологически материал. Малкият брой на известните досега писала и главно тесните хронологически рамки и географски район, от който те произхождат, засега не позволяват едно по-обстойно изследване на тези находки. Като бъдеща задача в тази насока стои разработването на типология на този род материали.[18] В следващите редове ще се спрем най-напред на известните досега находки.[19]

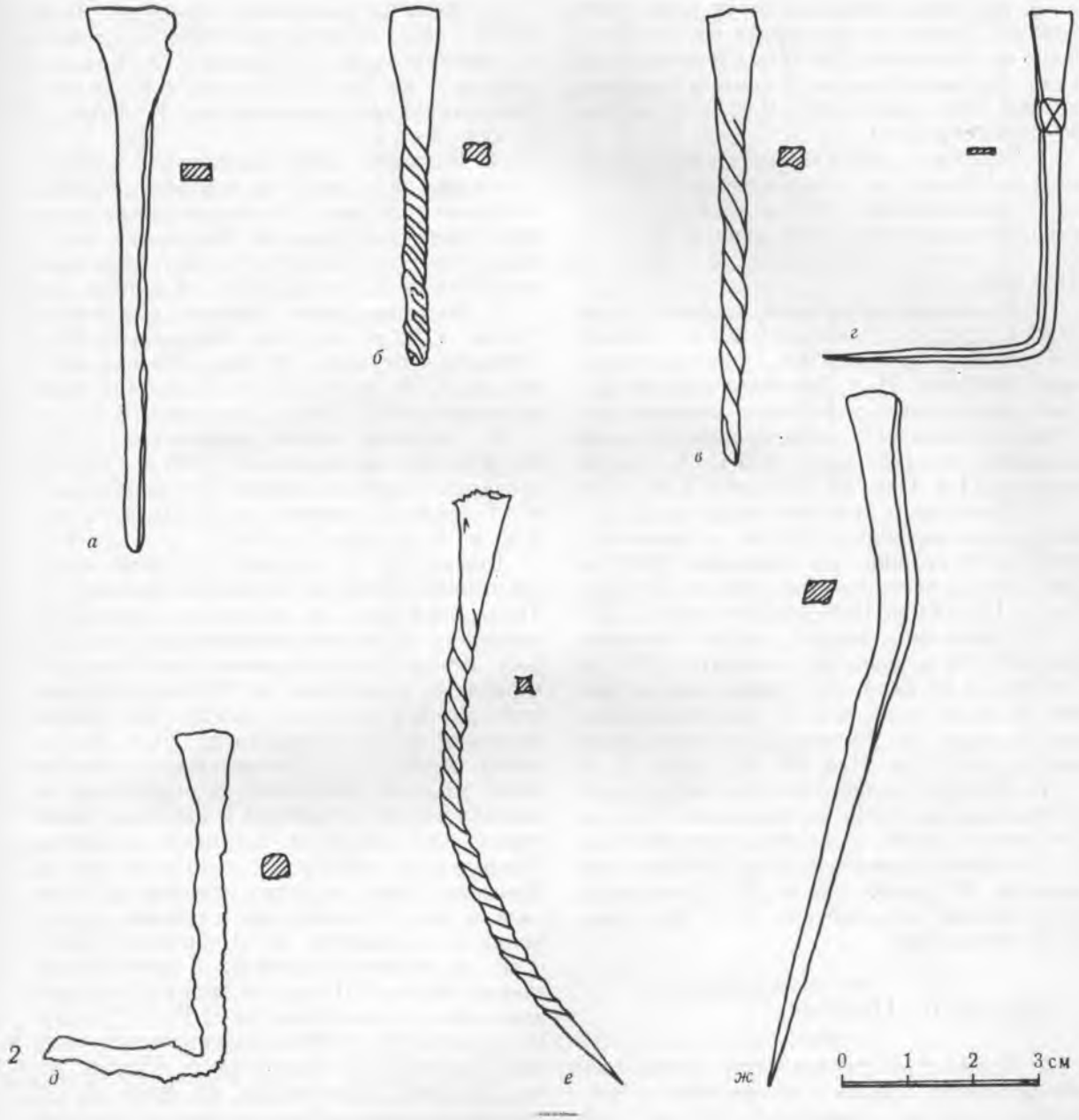

● *Обр. 2. Писала от Плиска: а—в) железни от манастира при Голямата базилика; г) бронзово посребрено от манастира при Голямата базилика; д) желязно от обект № 31; е) бронзово от Южната порта; ж) желязно от източната крепостна стена. Fig. 2. Instruments pour écrire (styles) de Pliska: а—в) de fer du monastère près de la Grande basilique; г) en bronze argenté du monastère près de la Grande basilique; д) en fer du site No. 31; е) en bronze de la Porte sud; ж) en fer du mur d'enceinte oriental*

Писала от Плиска

1. Желязно, с отчупен остър край, корозирало. Дълж. на запазената част 0,083 м, шир. на лопатката 0,013 м. Стеблото е с четириъгълно сечение. Към заострения край се заобля. От манастира при Голямата базилика, южен сектор, квартал 11, кв. 14, дълб. 0,40 м. Втората половина на IX в. Инв. № 3449 (обр. 2 *а*).

2. Желязно, с отчупен остър край, корозирало. Дълж. на запазената част 0,055 м, шир. на лопатката 0,0085 м. Стеблото е осукано. От манастира при Голямата базилика, кв. 203—205, дълб. 0,60—0,80 м. X в. Инв. № 3451 (обр. 2 *б*).

3. Желязно, с отчупен остър край, корозирало. Дълж. на запазената част 0,07 м, шир. на лопатката 0,0085 м. Стеблото е осукано. От манастира при Голямата базилика, кв. 246, дълб. 0,40—0,60 м. X в. Инв. № 3450 (обр. 2 *в*).

4. Бронзово, посребрено, огънато. Дълж. 0,085 м, шир. на лопатката 0,007 м. Стеблото е с четириъгълно сечение, към заострения край заоблено. Над лопатката стеблото е с леко разширение, украсено с врязани пресичащи се линии. От манастира при Голямата базилика, кв. 166, дълб. 0,60 м. X — началото на XI в. Инв. № 3412 (обр. 2 *г*).

5. Желязно, с отчупен остър край, огънато, силно корозирало. Дълж. на запазената част 0,078 м, шир. на лопатката 0,009 м. Стеблото е с четириъгълно сечение. От обект № 31. IX—XI в. Инв. № 2000 (обр. 2 *д*).[20]

6. Бронзово, извито, добре запазено. Дълж. 0,102 м, шир. на лопатката 0,0075 м. Стеблото е осукано. От Южната порта (сектор В), кв. 5, дълб. 0,47 м. Непубликувано, разкопки на Ат. Милчев. X — първата половина на XI в. Инв. № 2001 (обр. 2 *е*).

7. Желязно, слабо огънато, корозирало. Дълж. 0,111 м, шир. на лопатката 0,007 м. Стеблото е грубо, с четириъгълно сечение. От източната крепостна стена (северен сектор), кв. 28, дълб. 0,60 м. Непубликувано, разкопки на Т. Балабанов. X в. Пол. инв. № 12 (обр. 2 *ж*).

Писала от Преслав

1. Желязно, с отчупен остър край, силно корозирало. Дълж. на запазената част 0,152 м, шир. на лопатката 0,009 м. Стеблото е с четириъгълно сечение. От Кръглата църква — юг, кв. А 10, дълб. 0,60 м. Непубликувано, разкопки на Т. Тотев. X в. (обр. 3 *а*).

2. Бронзово, с отчупен остър край, огънато. Дълж. на запазената част 0,07 м, шир. на лопатката 0,011 м. Стеблото е гладко с кръгло сечение. От сондаж западно от езическия храм на север от Кръглата църква, дълб. 0,60 м. Непубликувано, сондаж на Ст. Бонев, 1979 г. IX—X в. (обр. 3 *б*).

3. Желязно, запазено, с корозия. Дълж. 0,10 м, шир. на лопатката 0,009 м. Стеблото е с четириъгълно (?) сечение. От Кръглата църква — юг, кв. В'10, дълб. 0,60—0,80 м. Непубликувано, разкопки на Т. Тотев. X в. (обр. 3 *в*).

4. Желязно, добре запазено, с корозия. Дълж. 0,112 м, шир. на лопатката 0,009 м. Стеблото е осукано. От сграда между западната крепостна стена на Вътрешния град и манастира в м. Под зъбуите. Непубликувано, разкопки на Т. Тотев, 1979 г. X в. (обр. 3 *г*).

5. Желязно, добре запазено, корозирало. Дълж. 0,106 м, шир. на лопатката 0,009 м. Стеблото е осукано. От Кръглата църква — юг, кв. С 6, дълб. 0,80 м. Непубликувано, разкопки на Т. Тотев. X в. (обр. 3 *д*).

6. Желязно, силно корозирало. Дълж. 0,112 м, шир. на лопатката 0,008 м. Стеблото е гладко с кръгло сечение. От манастира в м. Тузлалъка, северен двор, дълб. 0,40—0,60 м. X в. (обр. 3 *е*).[21]

Вижда се, че писалата са, общо взето, еднотипни, с малки различия помежду си. Това, изглежда, се дължи на хронологическата и културно-историческата им близост. Всички те принадлежат към определен период от развитието на старобългарската култура, ограничен в рамките на втората половина на IX и средата на XI в. Различията между тях са несъществени и трудно могат да бъдат основание за определяне на отделни типове. Различен е например материалът, от който са изготвени писалата. Преобладават железните, като само три са бронзови. Освен от метал известни са и писала от кост. Такова у нас е познато от разкопките в пещерата до Дряновския манастир, но неговият произход и дата остават твърде неясни.[22] Писала от кост са били произвеждани и във Византия,[23] Русия[24] и др. В селищата от средновековието у нас също не е изключено в бъдеще да се открият писала от кост. Материалът, от който са изготвени писалата, обаче не може да послужи за основа на тяхната класификация. Единственият белег, според който познатите ни писала от Плиска и Преслав могат да се обособят в типологически групи, е сечението на стеблото им. По този признак те се делят на три групи. Първата се отличава с четириъгълно сечение на стеблото (обр. 2 *а, г, д, ж*, 3 *а, в*). Заобляне се наблюдава едва при шилообразния край. Втората група е представена само от два екземпляра с изцяло кръгло сечение на стеблото (обр. 3 *б, е*).

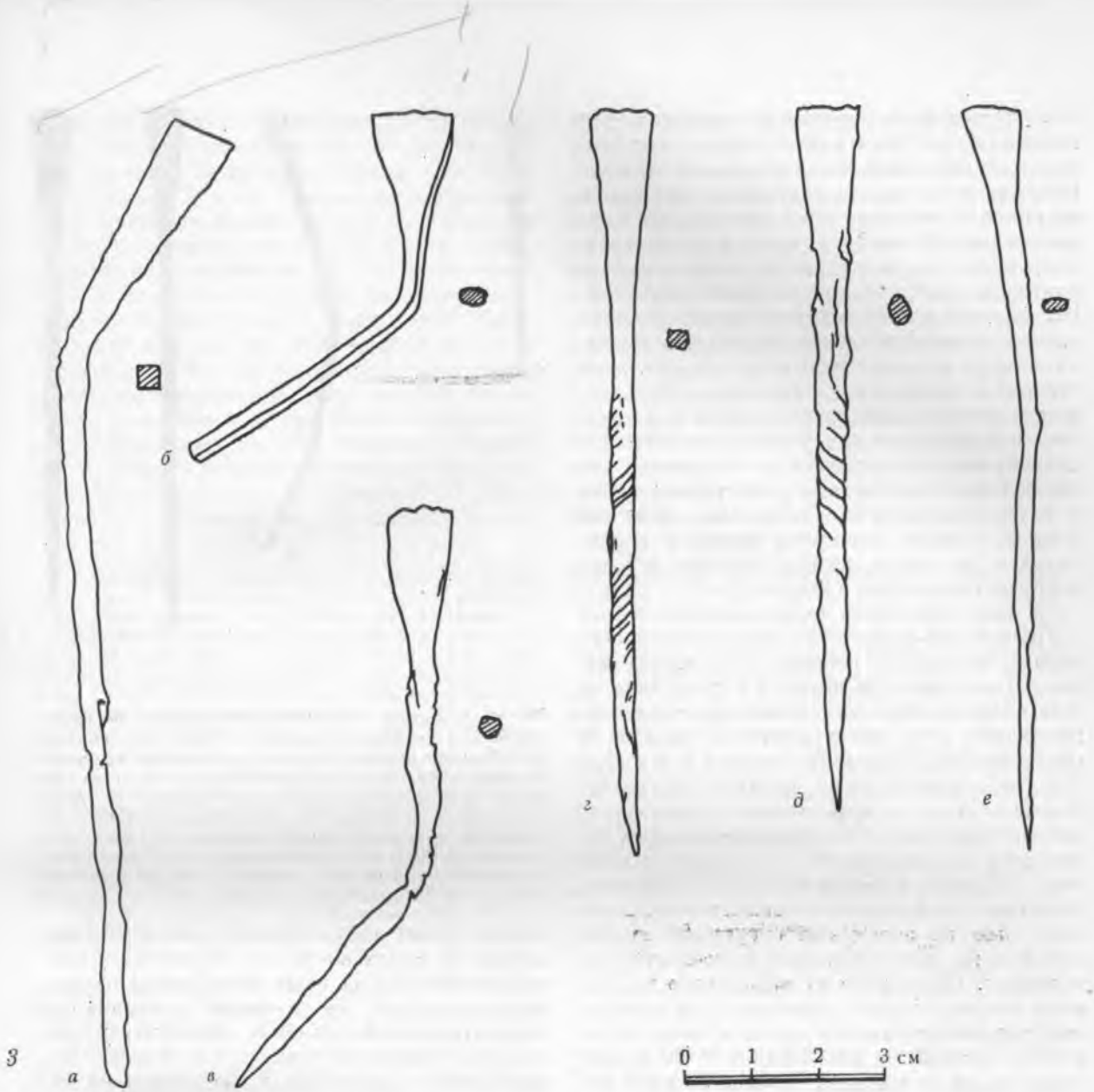

● *Обр. 3. Писала от Преслав: а) желязно от манастира при Кръглата църква; б) бронзово, намерено северно от Кръглата църква; в) желязно от манастира при Кръглата църква; г) желязно, намерено до западната крепостна стена; д) желязно от манастира при Кръглата църква; е) желязно от манастира в м. Тузлалъка. Fig. 3. Instruments pour écrire (styles) de Preslav: а) en fer du monastère près de l'Eglise ronde; б) en bronze, trouvé au Nord de l'Eglise ronde; в) en fer du monastère près de l'Eglise ronde; г) en fer, trouvé près du mur d'enceinte occidental; д) en fer du monastère près de l'Eglise ronde; е) en fer du monastère au lieu dit Tuzlalâka*

Третата група писала имат осукани около оста си дръжки (обр. 2 *б, в, е,* 3 *г д*). Този начин на оформяне на дръжките е познат и при други инструменти и, изглежда, има чисто практическо значение — за по-устойчиво държане при писане. Наличните данни за тази група писала сочат, че те, общо взето, са малко по-късни от първата. Датировката според местонахождението им подкрепя това предварително засега заключение. Най-ранната им употреба у нас трябва да отнесем към X в.

При древноруските писала формата на лопатката е устойчива само за определен период от време и това позволява тя да бъде възприета за основа на тяхната типология. В зависимост от това древноруските писала са обособени в 15 типа. При нашите писала такава класификация не е възможна, тъй

като формата на лопатката е еднаква. Във всички случаи лопатката е тясна и има форма на издължен към дръжката трапец. Навсякъде тя излиза направо от дръжката, от която е получена чрез сплескване. Само в един случай между дръжката и лопатката е оформена плоска украсена част — най-вероятно за удобство при писането (обр. 2 *г*). При древноруските и другите средновековни писала прави впечатление, че лопатката е значително по-широка. Често в нея са оставяни отвори — за окачване или украса. При повечето от тях основата на дръжката е украсена с нарези или с релефни пръстенчета.[25] Старобългарските писала се отличават със значително по-опростената си форма: тясна и неукрасена лопатка и дръжка, също без украса. Същата опростена форма е характерна и за някои писала, открити в Киев и други градове на Киевска Рус.[26]

У нас, както и във Великоморавия, Русия и Полша най-ранните от известните досега писала датират от периода след покръстването. Това донякъде показва и произхода на тези познати още от античността в средиземноморския свят инструменти за писане. В средновековна България, както и в Киевска Рус писалата и изобщо писането върху навосъчена дъска са проникнали с християнството и свързаната с пропагандирането му просвета и книжовност. И в двете страни това е станало най-вероятно чрез Византия. Как точно са изглеждали византийските писала, ние не знаем със сигурност поради липсата на добре датиран археологически материал. Известните от разкопките на Коринт метални писала, например, се отнасят към предвизантийската епоха и само костените се приемат за византийски.[27] Не можем обаче да не отбележим, че коринтските писала от метал са изключително близки до старобългарските писала от Плиска и Преслав. За писане със специален инструмент върху покрита с восък дъска във Византия има писмени сведения. Примери за обучение в „писане върху дъска“ със специални „калиграфски стила“ са известни от произведенията на известния игумен на Студийския манастир в Константинопол Теодор Студит.[28] По-късно Ана Комнина нарича този метод за обучение в писане „схедографски“.[29] Същият метод според Е. Голубински е бил възприет от Византия и в Киевска Рус.[30] За възприемането му в средновековна България няма писмени сведения, но намирането в нейните първи столици на съответни ин-

● *Обр. 4. Писала: а) посребрено бронзово от манастира при Голямата базилика в Плиска; б) бронзово от Южната порта в Плиска; в) желязно, намерено до западната крепостна стена в Преслав; г) желязно от манастира при Кръглата църква в Преслав. Fig. 4. Styles а) en bronze argenté du monastère près de la Grande basilique à Pliska; б) en bronze de la Porte sud à Pliska; в) en fer, trouvé près du mur d'enceinte ouest à Preslav; г) en fer du monastère près de l'Eglise ronde à Preslav*

струменти ни дава основание да не се съмняваме в прилагането му. Появата и разпространението на известните досега писала свидетелстват, че те заедно с начина на използването им са били заимствувани от съседна Византия, където, изглежда, без прекъсване е продължила традицията на използване на античния stilus. С хронологическия си приоритет пред съответните инструменти от Полша и Русия старобългарските писала заедно с писалата от Великоморавия се явяват най-ранните реплики на тази антична традиция в Югоизточна и Централна Европа.

Откритите инструменти за писане в старобългарските центрове са първият конкретен археологически материал, който потвърждава по неоспорим начин наличието на образователна дейност в тях през IX—X в.[31] Разпространението им в тях показва, че в този ранен период от развитието на старобългарската писменост и книжовност грамотността сред населението е била значи-

телна. Повечето от известните досега писала (8 от общо 13) произхождат от манастирите при Голямата базилика в Плиска, при Кръглата църква и в м. Тузлалъка в Преслав. Този факт определено говори за мястото и ролята на старобългарските манастири като средища на просветен живот. В същото време писала се срещат и извън манастирите — край крепостните стени и съоръжения, гражданските сгради и др. Това подсказва, че са били познати и достъпни за различни слоеве от градското население. Този извод по косвен път се подкрепя и от сравнително широкото разпространение на обикновени, жанрови надписи върху различни битови и строителни материали предимно от Преслав. Особено важно е да подчертаем, че повечето от откритите писала са с малки размери. Дължината им е между 0,085 и 0,112 м. Само едно е с по-голяма дължина (обр. 3 *а*). Малките размери на писалата подсказват, че са били предназначени за ползуване от деца. Това напълно се съгласува с наличните данни, че на грамотност били обучавани предимно деца между 5 и 10 години.[32] В организираното от Климент Охридски училище в Девол наред с възрастните били обучавани и малки деца.[33] Подобни училища ще да са съществували и в старобългарските столици Плиска[34] и Преслав[35]. В тях писалото, както и дъската с восък заместували скъпия заради специалната си обработка пергамент. Несложната им изработка ги превърнала в достъпно средство за писане и извън училищата.

[1] Доскоро в историческата и литературоведската наука господствуваше тезата, че първоначалното утвърждаване на славянската писменост в средновековна България е свързано с втората столица Преслав, срв.: В. Н. Златарски. История на българската държава през Средните векове. I, 2. С., 1971, с.227 и сл.; Към историята на откритията в местността Патлейна стар български манастир. — ИАИ, I, 1924, с.146—162; Е. Георгиев. Разцвет на старобългарската литература през IX—X в. С., 1962, с.56—75. В същото време ролята и значението на Плиска като първо културно-просветно средище бяха незаслужено пренебрегвани. За значението на първата българска столица в това отношение вж.: П. Георгиев. Манастирът при Голямата базилика в Плиска — средище на просветна и книжовна дейност през IX—X в. — Доклад на I комплексна конференция по българистика, Шумен, 1979 г. (под печат).

[2] Е. Георгиев. Цит. съч., с. 56 и сл.

[3] P. Georgieff. Eine Zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, II, 1978, 3, p. 32—43; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска.—ИАИ, XX, 1955, с.81, обр.28.

[4] В. Иванова. Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал.— В сб.: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с.43—102; Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с.61—65; Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В сб.: Плиска — Преслав. I. С., 1979, с.185—191.

[5] Този материал ще бъде разгледан от нас в друга статия.

[6] Покрити с восък дъски (tabellae ceratae), предназначени за писане, са познати още от античността, срв.: R. Gagnat et V. Chapôt. Manuel d'archéologie romaine. II. Paris, 1920, p.508—510, fig.697. Средновековни дъски за писане са открити при разкопки в Новгород и други северноруски градове, срв.: С. Н. Орлов. Писало и дощечка для письма из Новгорода. — СА, 1962, 2, с.238—239, обр.1; В. Л. Янин. Я послал тебе бересту. М., 1975, с.54, 56.

[7] Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV, 2. Paris, 1918, p.1510, fig.6634, 6635; К. П. Коковцев. К пальмирской археологии и эпиграфике. — ИРАИК, XIII, 1908, с.278, табл.IX.

[8] А. Ф. Медведев. Древнерусские писала X—XV вв. — СА, 1960, 2, с.63—88; Д. Ф. Гуревич. Грамотность горожан древнерусского Понеманья. — КСИА, 135, 1973, с. 28—34, обр.6—7; Д. А. Беленькая. О грамотности московских горожан в XIV—XVII вв. — КСИА, 144, 1975, с.47, обр.1, .

[9] J. Zak. Z dzijeow znejomości pisma w Polsce. — Slavia antiqua, V, 1954—1956, p.377—398.

[10] Каталог на изложбата „Велика Моравия". С., 1978, с.5.

[11] J. Hermann. Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1970, p.239.

[12] Използуването на подобни инструменти у нас допусна още Ив. Гошев. Българо-гръцки фрагмент от Преслав. — ГНМ, V, 1926—1931, с.250—251.

[13] Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в Двореца на Царевец, според археологическия материал. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с.247, обр.70.

[14] Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, XXII, 1959, обр.24_{15}.

[15] Д. Аладжов. Хисаря Хасково. Хасково, 1961, с.18; Хасково в древността. С., 1979.

[16] F. Kukulè. *Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμὸς*. V, Supplément. Athènes, 1952, p. 15—16.

[17] А. Ф. Медведев. Цит. съч., с.79, бел.14.

[18] Подобна тинология е разработена за древноруските писала, срв.: А. Ф. Медведев. Цит. съч., с. 73—79.

[19] Използувам случая да изкажа своята благодарност на всички колеги, които ми предоставиха непубликуваните материали за настоящата работа.

[20] Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Цит. съч., обр.24_{15}.

[21] Т. Тотев. Манастирът в м. Тузлалъка край Преслав. С. (под печат).

[22] Р. Попов. Голямата и Малката пещера при Дряновския манастир. — ИАИ, XII, 2, 1938, с.320, обр.133.

[23] А. П. Каждан. Деревня и город в Византии IX—X вв. М., 1960, с. 243, бел. 293.

[24] А. Ф. Медведев. Цит. съч., с. 63.

[25] Пак там, с.79.

[26] Я. Е. Боровский. Археологічні дослідження в „городі" Ярослава. — В: Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ, 1976, обр.6.

[27] G l. R. D a v i d s o n. Corinth. XII. The Minor object. Princeton, New-Jersey, 1952, p.185, pl.83, n.1348—1351, 1355—1364.

[28] Ф. С т у д и т. Творения преподобного отца нашего и исповедника Феодора Студита в русском переводе. I, II. СПб., 1907, с.692. 712—715, 749.

[29] K. K r u m b a c h e r. Geschichte der Byzantinische Literatur. Leipzig, 1897, p.591 sqq.

[30] Е. Г о л у б и н с к и й. Вопрос о заимствования домонгольскими Русскими от Греков так называемой схедографии. — Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, IX, 2, с.49—59.

[31] Известни основания за това досега предлагаха само керамичните плочки, открити при Кръглата църква в Преслав, срв. И в. Г о ш е в. Цит. съч., с. 250—251.

[32] F. K u k u l ē. *Ἐκ τὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν Ἀθῆναι*, 1920, p.95—96.

[33] А л. М и л е в. Гръцките жития за Климент Охридски. С., 1966, с.126—127, гл.XVIII 58.

[34] П. Г е о р г и е в. Цит. съч.

[35] Данни за такова училище засега могат да се посочат само при Кръглата църква.

Instruments à écrire vieux-bulgares de Pliska et de Preslav

P. P. GEORGIEV

(Résumé)

On publie quelques instruments à écrire sur tablette recouverte de cire — instruments découverts dernièrement lors des recherches dans les capitales vieux-bulgares Pliska et Preslav. La plupart d'entre eux sont de fer et seulement trois — en bronze. L'un de leurs bouts était aiguisé, au moyen duquel on écrivait sur une mince couche de cire, recouvrant une tablette spécialement préparée. L'autre bout de l'instrument représente une petite pelle au moyen de laquelle on effaçait ce qui était écrit. Par leurs traits caractéristiques les instruments à écrire vieux-bulgares ne diffèrent pas enssentiellement des instruments pareils connus déjà pendant l'antiquité. Les instruments à écrire bulgares anciens connus jusqu'à présent sont datés de la période entre la seconde moitié du IXe et le milieu du XIe s. Ainsi, avec les instruments connus de la Grande Moravie, ils sont les répliques les plus anciennes de cette tradition antique dans le Sud-Est européen et l'Europe centrale. En Bulgarie médiévale et en Vielle Russie les instruments à écrire (styles) étaient adoptés de Byzance voisine.

Par leurs dimensions la plupart des stiles présentés dans le présent article sont petits et selon toute vraisemblance étaient destinés à apprendre à écrire à des petits enfants. Ce n'est donc pas par hasard qu'une partie importante de ces instruments ont été découverts lors des fouilles des plus grands monastères bulgares anciens près de la Grande basilique à Pliska et près de l'Eglise ronde à Preslav — ce fait doit être lié à l'existence d'écoles auprès des monastères.

Колективна находка византийски монети от северозападния склон на Царевец

МАРИЯ ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА, КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

Соглед на цялостното проучване на северозападния склон на хълма Царевец във Велико Търново се наложи разкриването на средновековната улица, минаваща през него. Тя започва от Главния вход на крепостта, минава край Малката порта, където има отклонение за Двореца, и продължава в посока към Лобната скала.[1] Първоначалният строеж на улицата се отнася към управлението на Иван Асен II (1218—1241), когато е изградена Малката порта, поела функциите на потерната в западната крепостна стена.[2] Посредством улицата новопостроената порта се свързвала с жилищните квартали по склона и с Лобната скала.

Западно от улицата бяха разкопани части от сгради, при които установихме три строителни периода, съвпадащи с периодите на Дворцовия комплекс.[3] Най-ранният от тях, по градеж и откритите материали, се датира към края на XII — началото на XIII в. Сградите от този строителен период се развиват под уличното ниво, като не се свързват с него. По това време между сградите са съществували тесни пасажи, водещи към потерната. При проучване на сграда от най-ранния период беше намерена колективна находка от 170 корубести византийски монети. Сградата е била опожарена. Етажът, където са се намирали монетите, се е срутил и те са паднали и са се разпръснали в приземието в петно с диаметър 0,60 м. Не много дълго след срутването насипът бил заравнен и на същото място била построена нова сграда, но монетите останали в развалините.

Находката съдържа 166 билонови и 4 електронови монети от следните византийски императори: Йоан II Комнин (1118—1143) — 1, Мануил I Комнин (1143—1180) — 15, Андроник I Комнин (1183—1185) — 1, Исак II Ангел (1185—1195) — 4 електронови и 77 билонови, Алексий III Ангел (1195—1203) — 72.[4]

● *Обр. 1. Монета на Йоан II Комнин (1118—1143), второ билоново сечене, от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 1. Monnaie de Jean II Comnène (1118—1143), deuxième frappe de billons, de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

● *Обр. 2. Монета на Мануил I Комнин (1143—1180), трето билоново сечене, от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 2. Monnaie de Manuel Ier Comnène (1143—1180), troisième frappe de billons, de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

1

2

Единствената монета на Йоан II е от второто му билоново монетосечене. Този екземпляр е от варианта, върху който скиптърът с кръст е с обикновена дръжка, а яката на дивитисиона е украсена с шест бисера[5] (обр. 1).

От откритите общо 15 монети на Мануил I 1 е от първото, 3 — от третото и 11 — от четвъртото му билоново монетосечене. На екземплярите от третото монетосечене кълбото в лявата ръка на императора е украсено с двоен патриаршески кръст (обр. 2). Монетите от четвъртото монетосечене са представени в няколко варианта според отделните официни[6] (обр. 3, 4), като две монети от вариант В и С са допълнително орязани.

Разгледаните монети се отличават с добрия си печат, характерен за Константинополския монетен двор. Те са с правилно оформени ядра, стандартни размери и тегла. Върху почти всички екземпляри, включително и върху орязаните, личат следи от посребряване. Известни отклонения се забелязват в теглото на отделни монети предимно от третото и четвъртото монетосечене на Мануил I. Както и при други известни съкровища с подобно съдържание, тези отклонения се обясняват с изменението на стойността на билоновата скифата спрямо тази на златния иперперон, която за периода 1136—1190 г. се променя от 1/48 на 1/120. Това понижение на стойността на билоновата монета наложило не само намаляване на сребърното покритие, но и сечене на по-леки монети.[7]

Билоновите монети на Исак II Ангел са в четирите основни варианта на отделните официни (обр. 7, 8). Най-значителен е броят на монетите от вариант В (53). Почти всички екземпляри от него са с небрежна изработка, по-малки размери и ниски тегла, но с правилни надписи. Според М. Хенди билоновото монетосечене на Исак II е преминало в две хронологични фази, като при втората се забелязва промяна в тегловния стандарт.[8] Тази промяна се дължи на новото спадане на стойността на билоновата скифата спрямо тази на златния иперперон от 1/120 на 1/184 за периода 1190—1199 г.[9] Вероятно официните на столичната монетарница започнали да произвеждат екземпляри с по-ниско сребърно съдържание и тегло, което отговаряло

Официна	Белег / Вариант	Тегло в г						Средно тегло в г	Диаметър в см	Брой
		1,5—2	2—2,5	2,5—3	3—3,5	3,5—4	4—4,5			
A				1					2,6	1
B			1 орязана	1	1	1	1	3,50	3,1—2,9 2,4	5
C		1 орязана			1		1	3,75	3—2,8 2,4	3
D	a					1			3	1
	b				1				2,8	1
									Общо	11

3

4

5

● *Обр. 3. Разпределение на монетите от четвъртото билоново монетосечене на Мануил I Комнин в находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 3. Répartition des monnaies de la quatrième frappe de billons de Manuel Ier Comnène dans la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

● *Обр. 4. Монета на Мануил I Комнин, четвърто билоново сечене, вариант В, от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 4. Monnaie de Manuel Ier Comnène, quatrième frappe de billons, variante B, de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

● *Обр. 5. Билонова монета на Андроник I Комнин (1183—1185) от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 5. Monnaie billon d'Andronic Ier Comnène (1183—1185) de la trouvaille du versant nord-ouest du Carevec*

на новата стойност на билоновата монета. Именно екземплярите от вариант В отразяват тази промяна в тегловния стандарт. От същия вариант са орязани 3 монети, а от вариант D (а) — 2.

На единия от екземплярите от вариант А императорът държи жезъл с двоен кръст. Такава украса на императорския жезъл имат и четири монети от състава на съкровището от с. Овчарци, Сливенски окръг.[10] Тази монета, както и екземплярите от с. Овчарци доказват наличието на неизвестен досега подвариант на официна В от билоновото монетосечене на Исак II.

Метал	Официна	Белег / Вариант	Тегло в г						Средно тегло в г	Диаметър в см	Брой
			1,5—2	2—2,5	2,5—3	3—3,5	3,5—4	4—4,5			
Електрон						1	3		3,45	2,9—2,7	4
Билон	A				3	2	1	1	3,23	3 — 2,8	7
	B		9 1 орязана	10	16 2 орязани	12	2		2,60 2,41	2,6 — 2,4 2,3 — 2,2	49 3
	C	a		1	1					2,6 — 2,4	2
		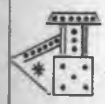 b		1	1	3	1		3,08	2,7 — 2,5	6
	D	a	2 орязани	2	4				2,66	2,7 — 2,5 2,2 — 2	8
		b	1	2						2,5	2
										Общо	77

● *Обр. 6. Електронова монета на Исак II Ангел (1185—1195) от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 6. Monnaie d'électron d'Isaac II Ange (1185—1195) de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

● *Обр. 7. Разпределение на електроновите и билоновите монети на Исак II Ангел в находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 7. Répartition des monnaies d'electron et billons d'Isaac II Ange dans la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

● *Обр. 8. Билонова монета на Исак II Ангел от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 8. Monnaie billon d'Isaac II Ange de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

Официна	Белег / Вариант	Тегло в г						Средно тегло в г	Диаметър в см	Брой
		1,5—2	2—2,5	2,5—3	3—3,5	3,5—4	4—4,5			
A			1 орязана	4 1 орязана	1	4	1	3,40	2,9—2,7 2,5—2,4	10 2
B	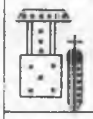 a		4	5	2		1	2,95	2,7—2,6	12
	b	2	7	15	10	2		2,79	2,6—2,5	36
C			1	3	1			2,75	2,6—2,5	5
D	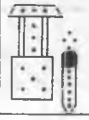	1	1	4	1			2,60	2,6—2,5	7
									Общо	72

9

●*Обр. 9. Разпределение на билоновите монети на Алексий III Ангел (1195—1203) в находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 9. Répartition des monnaies bilons d'Alexis III Ange (1195—1203) dans la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

Освен билоновите монети на Исак II находката съдържа и четири електронови екземпляра, сечени от същия владетел. Монетите са от варианта, при който яката на хламидата е украсена с три бисера. Досега у нас бяха известни 3 подобни електронови монети — 1 от Двореца на Царевец и 2 от гр. Златарица[11] (обр. 6).

При билоновото монетосечене на Алексий III липсват ясно изразени белези на официните от рода на тези при монетите на Мануил I и Исак II. Ето защо екземплярите от находката са класифицирани посредством някои допълнителни характеристики — формата на кръста върху кълбото, украсата на краищата на лоросите и броя на бисерите върху маниакиона (обр. 9). Монетите от вариант А се отличават с по-високо тегло и грижлива изработка (обр. 10). Вероятно при Алексий III само една официна е запазила нормалния тегловен и модулен стандарт, докато останалите са секли по-леки екземпляри в зависимост от променящата се стойност на билоновата скифата. От вариант А има две орязани монети.

След като разгледахме състава на находката, върху нея можем да направим следните интересни наблюдения. Тя съдържа монети, изработени от два различни метала — електрон и билон, което не е характерно за колективните находки от края на XII — началото на XIII в. Този факт се обяснява със силното обезценяване на билоновата монета, довело до използуването и при вътрешните стоково-парични отношения на монети от благороден метал.[12]

Голямото количество екземпляри на Алексий III показва, че находката е била формирана към края на управлението на този владетел. Както отбелязахме, находката съдържа 9 орязани монети (2 на Мануил I, 5 на Исак II и 2 на Алексий III). Това орязване се практикувало от официалната византийска власт по отношение на билоновите монети с по-висока номинална стойност с цел те да бъдат приравнени към курса на билоновата номизма от времето на Алексий III. Точ-

10

● *Обр. 10. Билонова монета на Алексий III Ангел, вариант А, от находката от северозападния склон на Царевец. Fig. 10. Monnaie billon d'Alexis III Ange, variante A, de la trouvaille du versant nord-ouest de Carevec*

ната датировка на орязаните оригинални монети е все още дискусионна. Някои изследвачи я определят в началото на 80-те години на XII в.,[13] други — в 1195—1203 г.[14] или даже в последните месеци от управлението на Алексий III (1203 г.).[15] Изводите от проучванията на няколко десетки колективни находки от нашите земи от този период, направени напоследък, датират орязването в годините 1200—1203.[16] Като вземем пред вид гореизложеното, считаме, че затрупването на монетите е станало не по-рано от 1200 и вероятно не по-късно от 1204 г. Основание за това ни дава наличието на орязани монети, а, от друга страна, и отсъствието на т. нар. български имитации, които се разпространяват в България след 1203—1204 г. При разкопките на Царевец се откриват значителен брой от тези монети. Съпоставена хронологически по обхват с известните досега седем колективни находки от корубести монети от Велико Търново, тази следва находката „Велико Търново I“,[17] датирана в 1185 г., а предшествува останалите шест, които съдържат български имитации и се датират след 1204 г.

Монетната находка от северозападния склон на Царевец, за която установихме, че не е била съзнателно укрита, а е затрупана от развалините на сградата, предоставя данни за материалното положение на нейния собственик. Изчислена в основната византийска парична единица, златния иперперон, който останал непроменен през годините 1092—1203, стойността на находката възлиза приблизително на два иперперона — сума, немалка за обитателя на жилищната сграда на северозападния склон на Царевец. Находката свидетелствува, че монетите на византийските владетели от XII в. са продължавали да се употребяват в Търново в първите години на XIII в. по времето на цар Калоян.

Каталог

1. *Йоан II Комнин (1118—1143)*, второ билоново монетосечене, Константинопол — 1 бр., тегло 3,6 г, диам. 3 см (H e n d y, pl. 10_{9-10}) (обр. 1).
2. *Мануил I Комнин (1143—1180)*, първо билоново монетосечене, Константинопол — 1 бр., тегло 2,9 г, диам. 2,6 см (H e n d y, pl. 14_{10-11}).
3—5. *Мануил I Комнин*, трето билоново монетосечене, първа хронологична фаза — 3 бр., тегло 3,4, 2,8, 2,6 г, диам. 3,2, 3, 2,8 см (H e n d y, pl. 15_{5-9}) (обр. 2).
6—16. *Мануил I Комнин*, четвърто билоново монетосечене — 11 бр. (H e n d y, pl. 16_{5-15}, 17_{3-4}) (обр. 3, 4).
17. *Андроник I Комнин (1183—1185)*, билоново монетосечене, Константинопол — 1 бр., тегло 3 г, диам. 2,9 см (H e n d y, pl. 18_{13-14}) (обр. 5).
18—21. *Исак II Ангел (1185—1195)*, електроново монетосечене, Константинопол — 4 бр. (H e n d y, pl. 20_{5-6}) (обр. 6, 7).
22—98. *Исак II Ангел*, билоново монетосечене, Константинопол — 77 бр. (H e n d y, pl. $20_{10-11, 13}$, 21_{1-5}) (обр. 7, 8).
99—170. *Алексий III Ангел (1195—1203)*, билоново монетосечене, Константинопол — 72 бр. (H e n d y, pl. 22_{9-12}, $23_{1-2, 4-5}$) (обр. 9, 10).

[1] Проучването на обект „Средновековна улица“ беше извършено през 1976—1977 г. под ръководството на М. Долмова-Лукановска. Разкриването на улицата продължава към Главния вход.

[2] Проучването на потерната и на терените около нея е извършено от н.с. Й. Алексиев, който счита, че затварянето на потерната е станало по времето на Иван Асен II (1218—1241) (непубликувани резултати).

[3] С. Г е о р г и е в а, Я. Н и к о л о в а, Н. А н г е л о в. Архитектурата на Двореца.— В: Царевград Търнов. 1. С., 1973, с.60—64.

[4] Нумизматичният и метрологичният анализ на находката е извършен от К. Дочев.

[5] M. H e n d y. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261. Washington, 1969, p. 105.

[6] Ibidem, p. 105.

[7] Ibidem, p. 171.

[8] Ibidem, p. 180.

[9] Ibidem.

[10] Й. Йорданов. Колективна находка на византийски монети от с. Овчарци, Сливенски окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 1, с. 65.

[11] Т. Герасимов. Монетите от Двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 206; Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1923 г. — ИАИ, II, 1923—24, с. 230.

[12] Й. Йорданов. Монети и монетна циркулация в Източна България от периода 1081—1261 г. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1978, с.17.

[13] D. M. Metcalf. Neatly-clipped trachea and the question of Byzantine monetary expedients in the late twelfth century. — Numismatic circular, LXXXI, 1973, p. 370—371.

[14] M. Hendy. Op. cit., p. 180.

[15] Ph. Grierson. The date and fineness of byzantine „neatly-clipped" trachea. — Numismatic circular, LXXXIII, 2, 1975, p. 50.

[16] Й. Йорданов. Българско имитативно монетосечене от началото на XIII век. — Нумизматика, XII, 1978, кн. 3, с. 7.

[17] Пак там, с. 10, табл. I.

Trésor de monnaies byzantines du versant nord-ouest de Carevec

M. DOLMOVA-LUKANOVSKA, K. DOČEV

(Résumé)

Lors des fouilles du site „Srednovekovna ulica" (Rue médiévale) sur le versant nord-ouest de Carevec à Veliko Tărnovo au cours de 1977 on a découvert dans les ruines d'un édifice incendié à l'Ouest de la rue un trésor de 166 billons et 4 monnaies d'électron d'empereurs byzantins. Une d'elles est de Jean II Comnène (1118 — 1143), deuxième frappe de monnaies billons, 15 — de Manuel Ier Comnène (1143 — 1180): Ide la première frappe de billons, 3 de la troisième, 11 de la quatrième, 1—d'Andronic Ier Comnène (1183—1185), frappe de billons, 81—d'Isaac II Ange (1185—1195) dont 4 d'électron et 77 billons, et 72 — d'Alexis III (1195—1203), frappe de billons. La découverte de la trouvaille témoigne de l'emploi simultané de monnaies en électron et de billons dans les échanges monétaires et de la circulation de monnaies d'empereurs byzantins du XIIe et les premières années du XIIIe siècle à Tărnovo. La trouvaille est datée du 1203—1204.

AL. BARNEA, ION BARNEA, IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, MONICĂ MARGINEANU—CĂRSTOIU şi G. PAPUC. TROPAEUM TRAIANI. I. CETATEA. Bucureşti, 1979, 259 p. с фотоснимки, чертежи и самолетни снимки.

Развалините на римския и ранновизантийски град Тропеум Траяни се намират на 1,5 км югозападно от едноименния монументален паметник, издигнат по времето на император Марк Улпий Траян по случай окончателната му победа над даките в 106 г. на н.е. близо до сегашното с. Адамклиси и на 65 км югозападно от античния град Томи (дн.Констанца).

Настоящата рецензия е посветена на резултатите от подновените археологически разкопки вътре в града през 1968—1975 г., които са осъществени от колектив под ръководството на проф. Йон Барня. Първият том от поредицата „Тропеум Траяни. Градът" съдържа нови интересни данни за историята и културата на град Тропеум Траяни от неговото основаване от император Траян в началото на II в. до загиването му в началото на VII в.

В първата глава проф. Й. Барня разглежда топографията, наименованието на града и разкопките от 1891 до 1975 г., като прави характеристика на всяка кампания и по-важните изводи. Първият разкопвач на Тропеум Траяни е Григоре Точилеску — от 1891 до 1909 г., когато се провеждат разкопки върху крепостните стени, портите, кулите и върху големи площи вътре в града, при които са открити значителни обществени сгради (базилики и др.). През 1893 г. е намерен при източната порта известният строителен латински надпис, от който узнаваме, че по време на съвместното управление на Лициний и Константин I (315—317 г.) била изградена крепостна стена „из основи".

Втората глава, написана от Йоана Богдан Кътъничу и Александър Барня, разглежда многобройните сектори, в които е проследена стратиграфията на града. Получените резултати дават опора на авторите да установят периодизация и хронология на строителните периоди както на крепостното строителство, така и на сградите вътре в града. Такава стратиграфия на Тропеум Траяни се прави за първи път. Изследванията показват, че новооснованият римски град Тропеум Траяни не е възникнал на пусто, празно място, а върху развалините на *гето-дакийско селище* от елинистическата епоха. В случая се касае за т. нар. *„топографски континюитет"*. В Тропеум Траяни са откривани материали и от по-стари култури— още от неолита.

Особено важна е третата глава върху „крепостната стена", написана от Йоана Богдан Кътъничу. Въз основа на самолетна снимка и на многобройни сондажи в североизточния край на крепостната стена от времето на Лициний и Константин I тя открива *правоъгълно укрепление* (250/150 м) с каменна крепостна стена, берма и ров, изградено още в началото на II в. на н.е. Засега това е най-старата каменна крепостна стена на Тропеум Траяни, неизвестна по-рано. Наистина тази стена трябваше да съществува и да се открие, защото не можеше да се приеме, че до съвместното управление на Лициний и Константин голямата площ от 9 ха е била незащитена с каменна стена. Запълва се една лакуна в историята на града. Дава се отговор на някои, които прибързано смятаха, че крепостната стена от времето на Лициний и Константин I била в същност построена от Марк Аврелий. За съжаление не са открити портите и кулите на първата крепостна стена. Смятам, че кулите са били вътрешни — правоъгълни (междинните) и трапецовидни (ъгловите), както показват многобройните паралели от огромната Римска империя, в това число от Долна Мизия и Дакия. Непосредствено на запад от източната порта от началото на IV в. била разкрита вътрешна правоъгълна кула (9,5 м), която авторката тълкува като възстановяване на крепостта при Септимий Север, понеже в пръстта е намерила бронзова монета от този император, сечена в Никея. Според мен въпросната кула се отнася към първоначалното изграждане на крепостната стена, а монетата само посочва, че е била използувана през това време.

Тропеум Траяни бил издигнат в град—*municipium* при император Марк Аврелий преди 170 г. Авторката смята, че това е станало навярно по-рано, но не дава аргументи за това твърдение.

Установено е, че Тропеум Траяни е пострадал от нашествието на костобоките в 170 г., когато те разрушили и други римски градове в днешна Северна Добруджа (например Калатис, дн. Мангалия, и др.).

Авторката допуска, че след като Тропеум Траяни бил признат за муниципиум, той значително се разширил навън от първоначалното укрепление в североизточния край. Това тя отнася едва във времето на Лициний и Константин I, когато била издигната солидна каменна стена. Едва ли от времето на Марк Аврелий до Лициний — Константин I останалата по-голяма част от града е била неукрепена.

Този хиатус само отчасти се запълва от разкопките на Г. Папук върху южната част на западната крепостна стена и около южната порта на Тропеум Траяни през последните няколко години. Той успял да открие няколко U-образни кули, разположени между по-късните кули със същата форма от времето на Лициний и Константин I.

Той ги смята за недовършени и ги отнася към края на III в. — времето на Диоклетиан. Каменният материал на тези кули бил използуван при построяването на Лициниево-Константиновата стена. Важен в случая е фактът, че има една фаза, която предшествува стената от началото на IV в. и която по всяка вероятност се отнася към втората половина на III в. най-късно. Тук възниква въпросът, дали наистина кулите, открити от Г. Папук, били изградени веднага след готското нашествие в 250 г. в Долна Мизия и Тракия. Правилното решение на този проблем е важно също така за датиране на останалите крепости в Северна Добруджа и в Северна България, които имат същата укрепителна схема, както Тропеум Траяни.

Относно датата на по-късната крепостна стена, която сега се издига над терена, няма никакво съмнение. Тя била построена по времето на съвместното управление на Лициний и Константин I.

Прави впечатление, че западната стена на Тропеум Траяни от това време много прилича на южната дълга стена на кастела Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг. Това свидетелствува за една и съща схема, прилагана широко не само на Балканския полуостров, но и в други римски провинции.

Новите археологически проучвания са установили някои поправки през V и VI в.

Интересни резултати са получени при проучванията по главната улица с посока изток—запад, северно и южно от нея, извършени от Ал. Барня, и на източната порта на юг от главната улица (Й. Богдану Кътъничу и Моника Мържиняну-Кърстойу).

Шестата глава е посветена на урбанизма в Тропеум Траяни и е написана от Моника Мържиняну и Ал. Барня. Въз основа на старите и особено на новите проучвания те предлагат идеална схема на уличната мрежа, на инсулите, ограничени от четири улици. Авторите отбелязват с право, че цялата градоустройствена система е подчинена на двете главни улици, които преминават през целия град — декуманус или виа принципалис (изток—запад) и кардо (север—юг). На тях са успоредни останалите прави улици, които имат сложно означение с букви и цифри. В същност двете главни улици в града трябва да се нарекат съответно *декуманус максимус* и *кардо максимус*, а успоредните на тях улици — *декумани* и *кардинес*. Означаването на декуманите трябва да започне от север към юг, а на кардинес — от изток към запад. Според мен неправилно авторите наричат декуманус максимус *„виа принципалис“*. В случая те внасят в един град терминология, взета от военните лагери на легионите и помощните войски, където наистина главната улица, която преминава през целия лагер и отделя претентурата от средната третина на лагера, се нарича „виа принципалис“. Тя съединява двете странични порти на дългите стени — порта принципалис синистра и порта принципалис декстра. Термините на градското и военното градоустройство могат да се употребят успоредно само когато площта на един лагер по-късно се превърне в площ на град, например Нове при Свищов.

Смятам, че авторите не са анализирали достатъчно централната част и никъде не говорят за „комплекса на форума“, а се задоволяват с израза „градски център“, в който включват инсули, които не влизат в комплекса, например двете базилики на изток от кардо (по-точно казано, кардо максимус). Тропеум Траяни има особеност, която го отличава от много съвременни му римски градове в други провинции. Основното правило е едната главна улица да преминава през целия град и да тангира форумния комплекс, а другата главна улица да срещне първата улица под прав ъгъл, да прекъсне пред форумния комплекс и да продължи зад него (например Никополис ад Иструм и др.). При Тропеум Траяни и двете главни улици преминават през целия град и се пресичат под прав ъгъл. По такъв начин декуманус максимус разсича форумния комплекс, като преминава през него. Би трябвало форумът да бъде достъпен само за пешеходци, а не и за коли и колесници. Според мен форумният комплекс трябва да се търси във втората третина на града на запад от кардо максимус, навярно северно от форумната базилика. Този въпрос заслужава по-голямо внимание и той трябва да се реши чрез бъдещи разкопки. Форумният комплекс трябва да включва обществени сгради, свързани органически с градското управление, религиозния и икономическия живот в града. Декуманус максимус имал от двете страни колонада (портик), както показват запазените на място каменни основи за колони и други архитектурни части. Под главната улица вървели зидан канал за нечистите води и водопровод за питейна вода. Подобна колонада е констатирана също и при втората главна улица — кардо максимус.

От идеалната градоустройствена схема на Тропеум Траяни, предложена от авторите, се вижда, че градът е бил правилно планиран, като инсулите не били еднакви. Това е често явление в римските градове, което се дължи на конкретни обществени сгради или на по-късни преустройства на градския план. Цялостните разкопки ще покажат доколко тези прогнози за инсулите са верни. В случая могат да помогнат и самолетните снимки, каквито са направени на Тропеум Траяни.

През 1968 — 1975 г. е открит значителен и разнообразен архитектурен материал: бази, колони, капители, фриз-архитрави и корнизи, принадлежащи към езически и старохристиянски обществени сгради. Обаче както съобщават арх. Моника Мържиняну-Кърстойу и Александър Барня, една част от тях нямат точни данни за мястото на намиране, което пречи да се причислят към определени постройки. Правилно авторите са подредили материала по форма и предназначение, дали са подробно описание и чертеж с размерите. Той може да се използува като сравнителен материал при проучването на останалата неразкопана част на Тропеум Траяни и на другите градове в Долна Мизия, респ. в Малка Скития.

Прави впечатление, че липсват монументални фриз-архитрави с богата релефна растителна и друга украса от езически храмове и други обществени постройки. Явно е, че те са били ограбени по-късно и били преупотребени вторично за други строителни цели.

Последната, осма глава обхваща откритата керамика, разнообразна по форми, техника, предназначение, дата и произход и предмети на занаятите и бита от римската и ранновизантийската епоха.

Въз основа на някои материали се проследява животът в началото на VII в., но по това време селището е загубило предишния градски облик.

Паметниците на материалната култура свидетелствуват за развитието на местните традиции, за влиянието на римската и малоазийската култура през различните периоди на живот.

В заключението проф. Йон Барня резюмира поважните изводи, направени от авторите на отделните глави, като проследява главните моменти на икономически подем на града.

На около 3 км от Тропеум Траяни при дн. с.Урлуйя е намерено монетно съкровище от VIII—X в., което показва, че през този период около древния град е имало живот. Това е периодът, когато цяла Малка Скития била заета от славяните, както сочат техните многобройни останки.

Първият том на поредицата „Тропеум Траяни" представлява интерес за проучването на бурната, променлива история и разнообразна култура през римската и ранновизантийската епоха, за конкретното проучване на градоустройството, архитектурата, крепостното строителство, бита и културата на местното население и на преселниците от други части на Римската империя (Мала Азия и др.) в Тропеум Траяни.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

ZOFIA KURNATOWSKA. SŁOWIANSZCZYZNA POŁUDNIOWA. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii Kultury Materialnej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1977. 256 p., X tab.

Зофия Курнатовска, автор на рецензираната книга, като член на българо-полските археологически експедиции в с. Стърмен, Русенски окръг, и в с. Одърци, Толбухински окръг, имаше възможност да се запознае отблизо не само с материалите от проведените в тези средновековни селища разкопки, но и чрез редица допълнителни обиколки из страната и посещения на музеи и музейни сбирки да проучи и други средновековни паметници и да добие по този начин добра представа за средновековната българска култура в нейния ранен период на развитие VII—X в. Подобни проучвания тя е правила в Югославия и Румъния. Така у нея възниква идеята да напише обобщителен труд върху най-ранната култура на южните славяни, озаглавен „Южното славянство".

Трудът се състои от пет глави — една уводна, три по същество и една заключителна. В увода се поставя задачата на изследването и се уточняват териториалните и хронологическите граници, в които се развива културата на южните славяни. В глава втора се проследяват предпоставките за създаването и по-нататъшното развитие на тази култура, като наред с това се прави кратка характеристика на геофизичните особености на полуострова и на неговата геоморфологична структура. Посочва се, че Балканският полуостров поддържа тесни връзки със съседните области — с Мала Азия чрез Босфора и с южноруските степи чрез Добруджа. Направен е преглед на политическата история на полуострова до идването на славяните, като е изтъкната ролята на Източната римска империя и последиците от въвеждането на християнството.

По въпроса за проникването на славяните на юг от Дунав е направен кратък преглед на изворите и на наличната литература, като най-широко са използувани проучванията на румънските и българските археолози и историци. Ние можем напълно да се съгласим с мнението на М. Комша, цитирано от Курнатовска, че славяните проникват в пространството между Източните Карпати и Прут още през първата половина на VI в., а оттам се насочват към Седмоградско и Панонската равнина. Но тук трябва да се допълни, че по същото време славянското придвижване се осъществява и на юг, като временното проникване в земите на Византийската империя към края на века постепенно приема завоевателен характер. В последна сметка империята негласно и без специален договор е принудена да признае настаняването на славяните на юг от Дунав на постоянни местоживелища. За това сравнително ранно заселване по тези земи свидетелствуват, както сочи авторката, не само наличните писмени извори, но също и откритата при разкопки керамика тип „Прага" или „Корчак", която в тази епоха се явява най-красноречивото доказателство за съществуващото по това време общославянско културно единство. З. Курнатовска с право подчертава голямото значение на славянския елемент за настъпилите етнически промени както на север, така и на юг от Дунав. Важно е да се отбележи, че тя не открива никакъв хиатус в развитието северно от голямата река. Трябва да добавим, че същото положение ние наблюдаваме и южно от тази река. Тук изниква проблемът за континюитета. Този проблем е разгледан в светлината на наличната противоречива литература. Така докато на север от Дунав приемствеността се признава като важен фактор в развитието на славянската култура, понеже се ползуват главно румънски източници, то за земите южно от Дунав такова непрекъснато развитие не се признава, тъй като авторката се опира върху българска литература, в която приемствеността, общо взето, се отрича. Курнатовска твърди, че славяните нямали възможност да установят тесни контакти със завареното население, защото то било забягнало в недостъпни места и крепости (с.137). Но това е стара хипотеза за обезлюдяването на Балканския полуостров, с която се цели да се докаже, че славяни и прабългари не са възприели нищо от завареното културно наследство. Ако беше така, то раннославянската култура щяхме да намерим в опразнените градове, а културата на местното население — по планините, какъвто не е случаят. Освен това при такава постановка на въпроса ние не сме в състояние да обясним защо на север от Дунав славяните установяват такъв контакт, а на юг от Дунав не. И на всичко отгоре защо на север славяните постепенно се претопяват сред завареното население, а на юг, в българските земи,

тъкмо обратно — славяните са, които асимилират това заварено население. И именно, защото контакти със завареното население не са установени на юг от Дунав, тук, според авторката, раннославянските поселения имат относително чист характер. Но трябва веднага да отбележим, че най-ранната славянска керамика, правена на ръка, се среща самостоятелно само в такива раннославянски селища, които не са били засегнати от културата на завареното местно население, понеже са били отдалечени от центровете на византийската култура, каквито са били градовете.

Становището на авторката по този въпрос е колебливо, тъй като на друго място (с. 40) тя направо отрича възможността славяните да са нахлули в опразнени от население територии. „Резултатите от антропологичните проучвания, пише тя, както и анализът на ранносредновековната култура на южните славяни убедително свидетелстват, че старото население на тези земи има значителен дял както в биологично, така и в културно отношение за обособяването на споменатите славянски групи“ (с.40). От това следва, по наше мнение, че щом местното население участвува в етногенезата, то не може да няма дял и в създаването на раннославянската култура на Балканския полуостров и в частност в създаването на културата от времето на Първото българско царство, която по същество е славянска.

Като разглежда разселването и обособяването на отделните славянски племена на Балканския полуостров, Курнатовска се спира и на Седемте рода, които се обясняват като принадлежащи към самостоятелно племе, обособено отделно от северите.

Можем напълно да се съгласим с постановката, че Византийската империя е имала диференцирано отношение към различните славянски племена в зависимост от това, какво отношение са имали те към империята. И доколкото последната е прилагала насилнически методи при осъществяването на асимилационния процес, дотолкова славянските племена са се обявили против византийската власт и, обратно — са се сближавали с местното население. Така повечето от тях са тегнели към новооснованата българска държава, понеже в нейно лице са виждали свой покровител, а в болшинството от жителите на страната — свои съплеменници. Само така може да се обясни сравнително лесното приобщаване на всички славяни от „българската“ група към българската държава още в първите векове на нейното съществуване.

Като се спира на основните средства за препитание — земеделието и скотовъдството, Курнатовска посочва, че славяните на Балканския полуостров в първите векове от заселването си са подобрявали почвата чрез запалване на стърнищата. Това, разбира се, е напълно приемливо, но не трябва да се отрича и възможността за едно по-интензивно обработване на земята в съответствие със съществуващите местни традиции. Авторката допуска, че монетите като обменно средство не са били съвсем непознати на славяните. Сериозни доказателства за това обаче не се привеждат, а и археологическите данни засега не са в състояние да го потвърдят. Нещо повече, липсата на монети през време на цялото Първо българско царство говори по-скоро за обратното— че славяните на Балканския полуостров не са познавали монетната циркулация. Това не значи обаче, че не са се занимавали с търговия вътре в страната и вън от нея. При това, както посочва Курнатовска, те са се придвижвали не само по суша, но със своите лодки-еднодръвки лесно преодолявали всякакви водни пространства, включително и морските ширини, като са стигали до Егейско и Адриатическо море.

Няколко страници са посветени и на облеклото на славяните, като за целта са използувани сведенията на ранновизантийския автор Прокопий Кесарийски (VI в.) и „Чудесата на св. Димитър Солунски“ (VI—VII в.). Изтъква се, че за отлика от германските племена, които закопчавали дрехата си с две фибули, славяните използували само една (с. 74). Въоръжението и военното дело у славяните отсам и оттатък Дунав също са обрисувани главно въз основа на писмени извори и на първо място според „Стратегикона“ на Псевдомаврикий.

Наред със земеделието, при което се практикувала двуполната система, като се отглеждали две култури — една основна и една допълнителна, в средновековна България, както сочи Куртановска, било силно развито и градинарството. В потвърждение на това авторката привежда примера с Климент Охридски, който учел своите ученици да облагородяват дърветата по примера на съществуващата във Византия практика.

Важен проблем, който стои във връзка с градостроителството, е проблемът за възникването на градовете като укрепени военно-административни и занаятчийски центрове. Правилно е отбелязано, че градостроителството и укрепителното дело на Балканския полуостров се различава съществено от това на западните славяни. И тук съвсем уместно отново се поставя въпросът за континюитета, като този феномен се свързва с ролята, която са играли в това отношение запазените антични градове: Томи, Одесос, Наисос, Сердика, Берое, градовете по Черноморското и Адриатическото крайбрежие и др. Континюитетът, разбира се, не трябва се схваща в буквалния смисъл на думата — като едно непрекъснато развиващо се по възходяща линия градостроителство, защото знае се, че към края на античността вследствие на нашествията на многобройните племена, идващи от север, а и поради изчерпване на силите, които движат социално-икономическото развитие, много от градовете в страната са се намирали в упадък, а някои дори са били напълно разрушени. Жителите на тези градове обаче не са били поголовно унищожени. Нека отбележим, че такова унищожаване е трудно и при съвременните усъвършенствувани бойни средства. А това състояние на нещата е позволявало да се възприемат редица сръчности и похвати както в областта на материалното производство, така и в тази на духовната култура. Безспорно е обаче, че темповете на това развитие са били значително забавени, така че в известен смисъл и в известна степен може да се говори за преоткриване на стари истини, за възкресяване на позабравен производствен опит и за съживяване на доведени до анемичност художествени и други занаяти, както изобщо и за едно съживяване на целокупната човешка дейност след настъпилото разстройство по всички линии през време на бурния период на чуждите нашествия.

В книгата ясно е подчертано значението на българските столични центрове Плиска, Преслав, Преспа и Охрид с техните укрепителни системи, граждански и църковни строежи. Тези ранно-

феодални български центрове са обрисувани като важни урбанистични, социално-икономически и военно-административни средища, в които била съсредоточена цялата политико-управленческа власт в страната, а в чисто градоустройствено отношение — като агломерации с плътно застроен жилищен фонд и голяма концентрация от градско население. Наред с това се изтъква и значението на тези градове за развитието на просветата и културата, а също така на изкуството и литературата, които през тази ранна епоха получават най-голям разцвет в българската държава. Може би не съвсем точно тези важни административни и културни центрове са окачествени като неаграрни. Известно е, че европейските градове през средновековието, а заедно с тях и българските от същото време се характеризират освен с процъфтяването на занаятите още именно и със своя подчертано аграрен характер. Нека припомним, че огромното пространство на Външния град на Плиска, например, е било застроено от отделни квартали, на брой около десетина, между които имало големи свободни пространства за обработване. За земеделие в тези градски центрове говорят също така намерените при разкопки оръдия на труда, както и многобройните рисунки, отразяващи нагледно земеделско-скотовъдния бит на населението в тази част на града.

Към неаграрните поселения З. Курнатовска отнася и укреп еното селище при с. Стърмен, Русенски окръг. Но както личи от находките, открити при направените там разкопки, така и от разположението на това селище сред обширна и плодородна равнина, периодически заливана от реката и обилно напоявана, и тук земеделието е било основно средство за препитание на населението. Неаграрен характер обаче имат по-късните български, а също византийски крепости, издигнати главно през епохата на Втората българска държава в родопската област и край проходите в старопланинската област. Но дори и някои от тези малки крепости, предназначени първоначално само за отбрана, при по-нататъшното им развитие прерастват понякога в селища с всички характерни черти за едно средновековно поселение. Така че разграничаването на раннобългарските поселения на аграрни и неаграрни в най-добрия случай трябва да се счита условно. Такова разграничение е толкова по-трудно да се направи, защото, както признава и авторката, някои от занаятите не са били напълно чужди и на българското село от това време, доколкото те са били свързани със селското стопанство и домостроителството. И тъкмо върху необходимостта от взаимно задоволяване на насъщни битови нужди е възникнала и потребността от контакти между града и селото.

Правилно се подчертава, че в градовете, и по-специално в столиците Плиска и Преслав, са били развити редица художествени занаяти, чиито изделия са задоволявали широк кръг от потребители и, на първо място, представителите на управляващата класа. Тук трябва по-отчетливо да се каже, че управляващите за тази цел са се обръщали и към Византия, откъдето са си набавяли модни и луксозни за времето стоки.

Въз основа на наличния, не особено богат остеологичен материал Курнатовска прави някои заключения, които трудно могат да се докажат по археологически път, особено като се има пред вид фрагментарният характер на доказателствения материал. Става преди всичко въпрос за твърдението, че в градовете се срещали предимно кости на млади животни, а в селата — на стари. На основата на тази констатация се прави рискованото заключение, че жителите на градовете са консумирали месо от доставен им от селата добитък, докато селяните са си доставяли месна храна от дивеч, което пък означава, че са се занимавали с лов. Във всеки случай независимо от това, доколко това заключение е правилно, то така или иначе не произтича от наличния костен материал. При това трябва да се отбележи още, че начинът на живот и препитанието в градовете и селата не са били съществено различни и доколкото е имало някакво различие, то не се е състояло толкова в наличието у едните или у другите на някакви нови производства и занимания, колкото в степента на тяхната реализация и качеството на произвежданата продукция, намираща се в пряка зависимост от усъвършенстването на оръдията на труда и от качественото подобряване на човешката дейност.

В труда е засегнат и въпросът за образуването на държавата и нейната административна уредба при южните славяни. Тук на преден план справедливо е изтъкнато значението на българската държава, явяваща се най-ранното политическо обединение сред славянските народи. Ролята на Византия в този държавно-творчески процес е безспорна и авторката не е пропуснала да я отбележи. Онова, което липсва обаче, е ролята на славянския елемент в този процес, което ще рече, че не са засегнати равностойно факторите, които стимулират самото вътрешно развитие на процеса независимо от възможните външни влияния. Така например, не е посочена ролята на т. нар. „Славинии", които несъмнено са етап към едно подобно обществено развитие, което и без външни влияния би стигнало до идеята за държавност. В този смисъл може да се каже, че не само прабългарите, но и славяните са допринесли в значителна степен за формирането на най-ранната славянска държава — българската — на юг от Дунав. По отношение на нейните граници, административното деление и организацията на войската трябваше да се използуват някои конкретни данни, съдържащи се в прабългарските надписи, които впрочем авторката познава много добре.

В административното устройство на Хърватско и Сърбия се отбелязва наличието на жупи, начело с жупани. Не е посочено обаче, че титлата жупан е позната и в България и че както в Хърватско и Сърбия, така и в България тази титла трябва да се свърже не с прабългарите, както мислят някои учени, а със славяните.

Накратко е засегнат и въпросът за класите и класообразуването както през езическия период, така и през периода на християнизацията. Във връзка с въвеждането на християнството между другото правилно е отбелязано, че се касае за дълготраен процес, що се отнася до приобщаването към новата религия на широките народни маси, които се оказват твърде консервативни по отношение на заназването и след официалния акт на покръстването на своите прастари култове и традиции.

Във връзка с обредността важен дял от проучването се пада на погребалния ритуал и настъпилите промени в него след приемане на християнството. Въз основа главно на изследвания на български и румънски археолози авторката посочва

някои характерни черти на дохристиянския погребален обред на славяни и прабългари, като изтъква и значението на местната традиция, в която и при славяни, и при прабългари съществуват едновременно двата основни обреда — трупополагането и трупоизгарянето, последното характерно най-вече за славяните, а първото възприето повсеместно след християнизацията.

Не е ясно откъде са взети сведенията, които дават основание на Курнатовска да твърди, че гробът на цар Симеон трябва да се търси в Кръглата църква, а този на цар Петър — в църквата на Мостич. Това е само едно хрумване, което не може да се подкрепи с конкретни археологически данни.

В страниците, посветени на славянската писменост и литература, ярко се откроява ролята на българската държава и на западнобългарското наречие, легнало в основата на най-ранната българска писменост. Заслужено е изтъкната ролята на българската държава за разпространението на тази писменост и литература. Чрез тази писменост и литература от преводни и оригинални съчинения се постигат, както сочи Курнатовска, две важни цели: регламентира се по-нататъшното развитие на българския език и се способствува във висша степен за оформянето на българската народност, като се премахват езиковите различия между славяни и прабългари и с това се ускорява асимилационният процес между тези два етноса, като накрая се създава единен български език, станал още през втората половина на IX в. език на оформилата се единна българска народност.

Няколко реда са посветени и на църковната архитектура през време на Първото българско царство. При Голямата базилика в Плиска кръщелната погрешно е поставена в южното отделение на западното крило вместо на същото това място, но в източното крило. Говори се за параклис в северното помещение на източното крило, когато там е съществувал по-скоро мартириум. Също неправилно е да се твърди, че най-ранният строителен период тук е базиликата с петостранна апсида. В същност най-стар строеж на това място е малката църква, открита в източната част на централния кораб. За Кръглата църква в Преслав не се взема определено становище относно времето, когато тя е построена, а само се казва, че тя сигурно е съществувала през IX—X в. За скалните църкви в Басараб се изтъква, че по тях има рисунки и славянски надписи, като само от контекста се разбира, че те се отнасят към времето на Първото българско царство. Наличните данни обаче дават основание за по-категорично заключение по отношение на това, че те са безспорно старобългарски. Съвсем правилно се отбелязва, че жителите на Македония и в тази ранна епоха са българи и затова именно в края на X в. там е била пренесена българската столица (с. 214).

В заключение може да се каже, че книгата на З. Курнатовска представлява глобално обобщение на резултатите от досегашните проучвания на културата на южните славяни през епохата на средновековието. Въпреки проявената на места тактическа предпазливост, общо взето, книгата е написана обективно и проблемите в нея са разгледани с научна добросъвестност. Особено важно е това, че на фона на общобалканската култура тя е успяла да изтъкне значението на българската държава и на българските славяни в създаването и разпространението на тази най-ранна българска култура в източната половина на Балканския полуостров.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Всесъюзна археологическа конференция „Проблеми на скитско-сибирското културно-историческо единство“ в гр. Кемерово, СССР

От 5 до 8 декември 1979 г. в гр. Кемерово, РСФСР, се състоя Всесъюзна археологическа конференция на тема „Проблеми на скитско-сибирското културно-историческо единство“. Темата има голям географски обхват и широки хронологически граници. Докладите и съобщенията засягаха произхода и разцвета на скитско-сибирското културно-историческо единство, хунско-сарматската епоха — въпроси, свързани с изкуството, и теоретически проблеми.

В конференцията взеха участие 142 научни работници от централни и републикански съветски институти и катедри на висши учебни заведения. Бяха изнесени 52 доклада и съобщения. Командировани от Комитета за култура, в конференцията участвуваха н. с. Иван Панайотов от Института по тракология и н. с. Диана Гергова от Археологическия институт и музей при БАН.

Конференцията премина на високо научно ниво при подчертано активно участие на центровете от Ленинград, Москва, Новосибирск, Кемерово, Киев и др.

Организацията на работата бе отлична, което се дължеше на усилията на Катедрата по археология при Кемеровския държавен университет и на активното участие на изтъкнати учени в организационния комитет — акад. А. П. Окладников, директор на ИИФФ в Новосибирск, д-р Ю. А. Захаров, ректор на Кемеровския държавен университет, к. ф. н. В. И. Кудрявцев от Областния комитет на КПСС, д-р В. А. Кропоткин, завеждащ Отдел за скитско-сарматска археология в Института по археология на АН на СССР в Москва, чл.-кор. В. М. Масон от Ленинградското отделение на Института по археология, д-р А. И. Мартинов, завеждащ Катедра по археология в Кемеровския държавен университет, д-р В. И. Кузишчин, завеждащ Катедра по стара история в Московския университет, д-р М. П. Грязнов от Ленинградското отделение на ИА, д-р Г. Е. Марков, завеждащ Катедра по етнография в Московския университет, д-р А. М. Манделщам от Ленинградското отделение на ИА и др.

След встъпително слово на секретаря на Областния комитет на КПСС П. М. Дорофеев конференцията бе открита от ректора на Кемеровския университет д-р Ю. А. Захаров. Изказвания за значението на конференцията и по организационни въпроси направиха акад. А. П. Окладников, д-р А. В. Кропоткин и д-р В. И. Кузишчин.

В изнесените на пленарните заседания в първия ден доклади бяха представени теоретически разработки и обобщителни изследвания по темата на конференцията. В доклада „Древните номади на Азия и световния исторически процес“ В. М. Масон изтъкна, че формирането на ранните скотовъдни общества за степните и прилежащите им райони има значение на т. нар. „градска революция“, която в зоната на оседналите земеделски общества способствува за създаването на икономическите и културните основи на цивилизацията. Повишената комуникативна способност води до засилване на процесите на етническа, културна и политическа консолидация. Развитието на ранноскотовъдните общества преминава през три основни етапа, като започва от II хилядолетие пр. н. е. и завършва в III—II в. пр. н. е. с „хунско-сарматския“ период. Между номадските общества и древните източни цивилизации съществуват контакти и взаимни влияния. Авторът обърна внимание, че на фона на общите закономерности е необходимо да се имат пред вид особеностите на отделните райони и сложните взаимодействия между тях. В. М. Масон подчерта необходимостта от задълбочена обработка на натрупания огромен материал въз основа на типологическия метод и неговите модификации, за да могат да се фиксират устойчиви археологически комплекси и култури.

Докладът на М. П. Грязнов „За единния процес на развитие на скитско-сибирските култури“ осветли значението на вътрешните контакти в развитието на степните райони на Евразия през I хилядолетие пр. н. е. Авторът изхожда от разбирането за диалектическото единство на два противоречиви процеса — диференциацията на културите и тяхната интеграция. Процесът на интеграция в конкретния случай не води до сливане на отделните култури в една обща, а до синхронното развитие на родствени култури, като например скитско-сибирското културно единство, характеризирано в общ план от „скитската триада“. Той разграничава три периода (VIII—VII в. пр. н. е. — „предскитски“ или „кимерийски“, VII—VI в. пр. н. е. — „ранноскитски“ или „архаичен“ и V—III в. пр. н. е. — на най-голям разцвет) с още неизвестни социално-икономически предпоставки. Генезисът на раз-

глежданите култури не може да бъде изяснен моноцентрично или полицентрично. „Скитско-сибирските култури се създават не в някакви определени центрове, а във всички области на тяхното разпространение при широк културен междуплеменен обмен, като единен процес на развитие на ранните номади във Великия пояс на степите."

Г. Г. Марков изнесе доклад на тема „Социална структура и обществена организация на номадските народи". Изтъквайки, че частната собственост върху добитъка води до социална диференциация, авторът все пак счита, че социалната структура на скотовъдните племена не може да се нарече раннокласова, тъй като не предполага развитие на средствата за производство, характерни за раннокласовите общества, поради екстензивния характер на стопанството. Тези общества са аморфни в мирно време, а във военно време създават съюзи.

А. И. Мартинов разгледа „Скитско-сибирското единство като исторически процес". Въз основа на подбрани исторически и археологически данни авторът разкри сложността на взаимодействията на отделните райони, етапите на развитие, степента на влияние на различните етнически, идеологически, икономически и политически фактори. Създадената обща картина на степните райони на Евразия през разглеждания период показва перспективността на комплексния подход и свързването на конкретния археологически материал с определени исторически данни.

И. Г. Шургая в доклада си „Ролята на гръцко-скитските отношения в прогреса на скитското общество" скицира историческото развитие на Северното Черноморие след VI в. пр. н. е. и значението на гръцката колонизация за хинтерланда. „Към проблема за сибирските източници на скитско-сибирското единство" бе темата на доклада на В. И. Матюшченко. След критичен историографски преглед той изтъкна значението на сибирските култури от каменната и от бронзовата епоха в по-късното развитие на културите, като подчерта едновременно правилността на тезата на М. П. Грязнов. Интересен бе докладът на Ю. А. Заднепровски „Общо и особено в развитието на културите на ранните скотовъди в Средна Азия (Проблеми на класификацията)".

През следващите дни преобладаващата част от докладите бе посветена на характера на културите в отделните райони на скитско-сибирския свят — генезис, роля на отделни фактори при формирането им, местна традиция, нови етнически елементи, контакти и особено общите социално-икономически фактори като основа за появата на общи културни елементи, етапи на развитие, упадък и фактори за формиране на културите през хунско-сарматската епоха. По тези теми докладваха Е. А. Балагури и И. М. Гранчак — „Скитската култура в Карпатския ареал", Н. А. Гаврилюк — „Формиране на скитския керамичен комплекс", О. В. Обелченко — „Ранните номади на Согда", С. С. Миняев — „Културите през скитската епоха в Централна Азия и създаването на племенния съюз сюнну", В. А. Иванов — „Ананинската общност и скитско-сарматският свят", Н. В. Полосмак — „Северна Бараба през скитската епоха", А. Д. Бабаев — „Саки, юеджи и Северна Бактрия", Д. Л. Бродянски — „Далечният Изток и скитско-сибирското културно-историческо единство", Н. Д. Архипов — „Съвременните представи за ранния железен век в Якутия" и др. Значително внимание бе отделено на тагарската култура. Поради високото равнище на проучванията и относително богатата изворова база е създадена възможност за детайлни разработки върху всички аспекти на живота на тагарското общество през скитската епоха. Доклади и съобщения четоха Е. В. Вадецка — „Резултати и задачи в изучаването на тагарската култура", А. В. Суботин — „Проблемът за периодизацията на тагарската култура", Н. Ю. Кузмин — „Основни традиции и особености при промяната на погребалните паметници на тагарската култура", М. Л. Подолски — „Местни и „чужди" елементи в ранната тагарска култура", А. М. Кулемзин — „Някои факти за разлагането на родовите отношения в древнотагарското общество", Л. Хославская — „Разкопки на тагарски некропол при Колак", М. Абсалямов — „Някои въпроси на изучаването на тагарската култура по материали от селищата" и др. Процесите в края на скитската епоха бяха засегнати от А. И. Мартинов, Г. С. Мартинова и А. М. Кулемзин — „Краят на скитската епоха в Южен Сибир", В. А. Семьонов — „Археологически паметници от края на I хилядолетие пр. н. е. в саянския каньон на Енисей", Е. М. Бердников — „Сравнителен анализ на комплекса от материали от селищата от края на I хилядолетие пр. н. е. в района на с. Шестаково, Кемеровска област" и др.

Особено интересни бяха докладите върху военното дело у скитите. Ю. С. Худяков говори за „Ролята на военното дело при формирането на културите през скитската епоха в Южен Сибир" и проследи измененията в погребалния обряд, нарастването на оръжието в погребенията, унифицирането и широкото разпространение на типовете като резултат от динамичните процеси в скотовъдните общества. Н. А. Боковенко в „Ранни форми на скитската юзда" установи цикличност в развитието ѝ: широко разпространение на оптимални форми се сменя от локални варианти и обратно. Р. Б. Исмагилов определи произхода на меча скитски тип в районите на Северното Черноморие и Северен Кавказ като непосредствено развитие на кабардино-пятигорския тип меч: „Произходът на меча скитски тип".

Г. Н. Курочкин в „Хипотетична реконструкция на погребалния обряд при скитските царе в VIII—VII в. пр. н. е. и могилата Аржан" предложи реконструкция чрез екстраполиране на по-късни данни с оглед изясняване на проблема за генезиса на скитите. М. П. Черноприй в „Планировъчните композиции на могилните ансамбли на ранните номади" определи тези ансамбли като форма на масово народно-култово творчество. А. М. Мандельщам в „За някои черти на погребалния обряд на населението през скитската епоха в Централна Тува" подчерта сложната система от норми, невинаги отразена в археологическия материал, както и продължителността на погребалния обряд.

Многобройни бяха докладите, посветени на проблемите на изкуството и идеологията на скитско-сибирския свят. В доклада

си „Особености на ранния етап на скитско-сибирския зверинен стил“ Я. А. Шер анализира стилово близки изображения, недвижими и отстоящи на значителни разстояния едно от друго, за да подкрепи тезата на М. Ростовцев за централноазиатския произход на скитското изкуство. Обусловеността на сюжетите от екологическите, социално-икономическите и идеологическите фактори беше тема на редица доклади, сред които особено изпъкнаха „Конят в идеологическите представи на ранните номади в Алтай“ на В. Кубарев, „Животните в живота и изкуството на скитите в Сибир“ на Н. М. Ермолова, „Образът на птицата в изкуството на племената на дворцовската култура от бронзовата епоха в Източното Забайкалие“ на И. И. Кирилов и др. Други автори засегнаха спецификата на звериния стил в отделните райони на скитско-сибирския свят (Л. А. Чиндина — „Особености на западносибирския зверинен стил“, Л. А. Абетеков — „Сакският културен свят и звериният стил в Киргизия“ и др.). Забележителните паметници на сибирското изкуство, скалните рисунки, бяха разгледани от Б. Н. Пяткин в „Към проблема на хронологическото определяне на петроглифите от предскитската епоха по средното течение на Енисей“ от М. А. Девлет — „Изображения в скитско-сибирския зверинен стил по горното течение на Енисей“ и др.

Зепазените в средновековния, а и в съвременния фолклор традиции позволяват допълнителни възстановки на религиозните и митологични представи на обществата от скитската епоха и те намериха отражение в доклада на М. И. Боргояков „Отражение на древните евразийски митологически представи в Хакаския фолклор“, на К. Айдаркулов „Към въпроса за изображенията в „зверинен стил“ върху облекло и украшения в епоса „Семетей“ и др.

Заключителният ден на конференцията бе посветен на дискусии. Бяха направени съществени допълнения към проекторешенията, раздадени в началото на конференцията. В тях бяха утвърдени основните насоки в работата върху тази проблематика и бе препоръчано създаването на проблемен научен съвет по въпросите на археологията на азиатските степни части на СССР под ръководството на акад. А. П. Окладников. С оглед на голямото научно и политическо значение на проблематиката бе препоръчано да започне подготовка на тритомна „История на културата на степните евразийски племена“, както и да се включи проблематиката в курсовете на висшите учебни заведения. В своите изказвания българските участници засегнаха някои аналогични явления в тракийския свят и тяхното отражение в материалната култура и изкуството.

За участниците в конференцията бе организирана научна екскурзия до скалните рисунки на брега на р. Том, недалеч от Кемерово.

По покана на ръководителя на Катедрата по археология бе организирана среща на българските представители с преподавателите и със студенти по археология в университета. Създадена през 1974 г., понастоящем тази единствена Катедра по археология в Сибир има 27 сътрудници и играе особено важна роля в изследването на културата през скитската и хунската епоха. Н. с. Ив. Панайотов и н. с. Д. Гергова представиха организацията на археологическата дейност в България, както и основните задачи, разработвани от Археологическия институт и музей и Института по тракология при БАН. Те изнесоха две лекции по проблемите на праисторията (Ив. Панайотов) и на желязната епоха (Д. Гергова) в българските земи.

Българските гости бяха приети от ректора на Кемеровския университет проф. Ю. Захаров, който представи дейността и перспективите за развитие на университета и подчерта особеното внимание, което се отделя на Катедрата по археология. Той изрази желание за установяване на трайни научни контакти и сътрудничество с Археологическия институт и музей и Института по тракология в разработването на скитско-тракийската проблематика и в изучаването на тюркските народи.

ИВ. ПАНАЙОТОВ, Д. ГЕРГОВА

Симпозиум „Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия“

Преди тридесетина години, на 8 декември 1949 г., тримата братя Дейкови откриха на една поляна в м. Мерул край Панагюрище 9 съда от чисто злато, които впоследствие получиха световна известност под името Панагюрско златно съкровище. На него са посветени над 60 научни изследвания — монографии, статии, албуми. Трудно може да се посочи през последните години труд върху античното изкуство, в който да не фигурира като един от основните паметници Панагюрското съкровище. За произхода, предназначението, характера на съдовете, както и за тълкуването на сцените, украсяващи стените им, са изказани множество различни, често противоречиви и дори изключващи се хипотези. Огромната научна и художествена стойност на Панагюрското съкровище накара Археологическия институт и музей и Института по Тракология при БАН, Окръжния съвет за култура, Пазарджик, Общинския съвет за култура, Панагюрище, и

Градския исторически музей, Панагюрище, да станат инициатори на международен симпозиум на тема „Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия (V—III в. пр. н. е.)“, който бе проведен от 10 до 13 април 1980 г. в Панагюрище. По различни причини в него не можаха да вземат участие чуждестранни специалисти по проблемите на торевтиката или учени-изследвачи на съкровището. Някои, като проф. М. Андроникос от Солун, ст. н. с. Манцевич от Ленинград, проф. Грайфенхаген от Западен Берлин и др., изпратиха известия до Симпозиума с извинения за невъзможността да пристигнат и пожелания за успешна работа, а други, като проф. Дж. Грифит от Англия, изпратиха доклади, които да бъдат прочетени и обсъдени.

В работата на симпозиума взеха участие около 50 археолози, историци, изкуствоведи от Археологическия институт и музей, Института по тракология, СУ „Климент Охридски“, Института по изкуствознание, Центъра по българистика и др. научни и учебни заведения от страната. Симпозиумът беше открит тържествено в големия салон на Театъра дом-паметник — забележително произведение на съвременната българска архитектура, изградено за тържествата по случай 100-годишнината от Априлското въстание. Завесата на сцената е една от най-хубавите у нас — украсата й има за сюжет деветте съда на Панагюрското съкровище. Симпозиумът бе открит с встъпително слово от председателя на Организационния комитет проф. В. Велков, след което първият секретар на Общинския комитет на БКП в Панагюрище Д. Финджеков приветствува участниците и гостите и пожела плодотворна работа. Директорът на Градския исторически музей Ат. Атанасов направи анализ на научното значение на съкровището и характеризира културно-историческата среда, в която е било използувано, укрито и намерено. На тържеството, както и на заседанията на симпозиума присъствуваха двама от братята Дейкови, благодарение на чиято честност и високо гражданско съзнание съкровището можа да бъде запазено и предоставено на науката.

Заседанията бяха проведени в Културния клуб към театъра. След откриването сутрешното заседание, председателствувано от ст. н. с. I ст. Т. Иванов, започна с доклад на П. Горбанов (СУ), който проследи историята на откриването на Панагюрското съкровище, свързано с много непознати факти за характера на почвените пластове, точното разположение на съдовете, както и някои куриозни моменти около първото излагане на съкровището и първите дни от новата му история.

Изпратеният от Дж. Грифит (Англия) доклад бе прочетен от Цв. Лазова (Институт по тракология). Той съдържа някои опити за тълкуване на сцените върху амфората-ритон, които, общо взето, не се споделят от повечето изследвачи.

К. Колев (Пловдив) направи обстоен преглед на съдовете и сцените по стените им, както и анализ на оригиналните и допълнителните надписи. Според него първите са направени в художественото ателие. Впоследствие били издраскани надписи, маркиращи теглото и стойността. Според К. Колев всички стойности са изразени чрез монетна система, използувана от Лизимах, която заедно с някои други аргументи дава основание авторът да счита Панагюрското съкровище за изработено и използувано в Тракия и да го определя като продукт на тракийската художествена традиция. Колев изказа и някои съображения в подкрепа на публикуваните и другаде негови тълкувания на сцените и формите на съдовете.

Й. Юрукова (АИМ) направи много сериозен анализ на изображението на малкия Херакъл върху дъното на амфората-ритон и приведе аналогии с монети на Лампсак с подобни изображения. С това тя сериозно подкрепи изказаната за пръв път от Ив. Венедиков теза за лампсакийско производство на съкровището. Като влезе в полемика с К. Колев, Й. Юрукова се спря и на монетните системи в античния свят, сравняването на които с тази, използувана в надписите върху амфората-ритон и фиалата, също я водят към заключението, че съкровището е изработено в художествено ателие, работило на територията на малоазийския град Лампсак.

И. Венедиков (Национален исторически музей, София) направи за пръв път сравнение между двете големи съкровища — Панагюрското и това от с. Борово, Русенски окръг. Спирайки се на иконографията на човешките фигури и на надписите, той стигна до извода, че съществуват значителни различия между двете. В съкровището от Панагюрище той вижда елементи, чужди на тракийското изкуство, докато в това от с. Борово прозират похватите на тракийския майстор, който съзнателно или несъзнателно внася сериозни изменения в иконографията на митологичния персонаж.

Г. Китов (АИМ) показа с кратък коментар диапозитиви на съкровището — съдове, сцени и детайли. Той се опита да защити схващането си, че плешивият старик от амфората-ритон се стреми да излезе през вратата, а не бърза да се скрие зад нея.

Върху изнесените доклади станаха оживени разисквания, в които взеха участие всички докладвали, Т. Иванов, М. Чичикова, Ал. Борин и др.

Следващото заседание, председателствувано от доц. Л. Гетов, беше посветено на общи и частни проблеми на тракийската торевтика. К. Димитров (АИМ) направи преглед на откритите в тракийския град Севтополис монети и класификация на сеченията от името на тракийския владетел Севт III.

В доклада си Г. Китов (АИМ) се спря на паметниците на тракийската торевтика от района на Панагюрска Средна гора и по-специално на намерените през 1903 г. материали в могила Мрамор край Панагюрище и в надгробни могили край Стрелча. Стиловият анализ му дава основание да ги свърже в една група с някои други, включително и от СР Румъния и СССР. Според него те са били произведени в едно ателие, разположено недалеч от използуваните и до днес рудници в Панагюрска Средна гора.

К. Шалганов разгледа растителната орнаментация върху паметниците на тракийската торевтика и въз основа на задълбочен анализ предложи типологична и хронологическа класификация.

В известен брой тракийски паметници от Летница, Луковит, Враца и др. Ю. Кабакчиев (Център по българистика при БАН) вижда мотива „отрязана глава“, използуван в тракийското изкуство, както е било това в скитското, келтското и др. древни изкуства.

Докладът на проф. Ат. Милчев (СУ) има за предмет тракийските

съкровища от V—I в. пр. н. е. След като направи преглед преди всичко на съкровищата от Луковит, Летница и Якимово, той застъпи познатата и от други негови изследвания теза за връзка между тракийското и старобългарското изкуство.

М. Кръстева говори за тракийските нагръдници, които тя разделя на групи според формата и орнаментацията. Според нея те са изработвани предимно за нуждите на погребалния ритуал.

Съкровището от с. Борово, открито в края на 1974 г., бе предмет на изследването на Д. Иванов (Окръжен исторически музей, Русе). Той направи опит за тълкуване на сцените върху каничката-ритон и стигна до извода, че те отразяват мита за Ариадна в тракийска интерпретация.

Най-новото откритие в областта на тракийската торевтика, направено през лятото на 1979 г. в могила край с. Кралево, Търговищки окръг, бе докладвано от Г. Гинев (Окръжен исторически музей, Търговище). В малка зидана гробница под могила са намерени между другото и 51 златни предмета — начелник, апликации за конска амуниция, накити от малко известни типове или почти непознати сред досегашните находки от България. Според откривателя те са изработени през III в. пр. н. е., и то най-вероятно в златарско ателие, разположено на територията на Месамбрия.

По докладите станаха оживени разисквания. Високо бяха оценени някои нови възгледи, както и съобщенията на двама млади изследвачи — К. Шалганов и М. Кръстева.

Участниците в симпозиума посетиха мястото, където е открито Панагюрското съкровище, и в разговор с откривателите научиха някои неизвестни подробности.

Научната екскурзия включваше разглеждане на откритата преди четири години Стрелчанска гробница, музейната сбирка в Стрелча, археологическата база на групата проучваща могили в района на Стрелча, развалините на Хисар и Казанлъшката гробница. На място бяха обсъдени хипотези и предположения за предназначението, характера и датировката на археологическите съоръжения и материали. Общото впечатление е, че симпозиумът премина на научно равнище и спомогна за изясняване на множество проблеми около Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия. Материалите от симпозиума ще бъдат издадени.

Г. КИТОВ

Трети международен симпозиум по римска археология в Аугст, Швейцария

От 21 до 23 март 1980 г. в Аугст до Базел се състоя Третият международен симпозиум, посветен на проблема за „Отоплението в римската архитектура". Симпозиумът, както се вижда от тематиката му, беше тясно специализиран, докато предишните два са разглеждали въпроси на римската археология и на Хелвеция (дн. Швейцария). Присъствуваха известни археолози и архитекти, които извършват разкопки и проучвания в Италия, Швейцария, Федерална република Германия, Холандия, България и др. Между тях заслужава да спомена арх. Е. Брьоднер (ФРГ), арх. Х. Ешебах (ФРГ — разкопвач на Помпей), Х. Куперс (ФРГ — директор на Археологическия музей в Трир), Т. Томашевич (Швейцария — главен организатор на симпозиума) и др.

Накратко ще се спрем върху главните моменти в докладите на всеки участник.

Х. К у п е р с разгледа хипокаустните системи, използувани както в самия град Трир (римската колония Августа Треверорум), така и в градската му територия. Колонките на хипокауста са изградени предимно от кръгли тухли, а спойката между тях е глина. В една вила рустика била намерена вана, разположена направо върху префурниума. Той се спря на стенното отопление (т. нар. тубулацио), изградено с помощта на отвесни кухи глинени тръби с квадратно сечение. Върху страните има дупки за циркулиране на топлия въздух. Спря се и на отоплението чрез канали.

В. Д р а к (Швейцария) проследи с примери на находки от Швейцария развитието на отоплението от огнището към камината и към централното отопление.

Х. Е ш е б а х докладва върху най-новите разкопки на термите, разположени непосредствено на север от главния форум на Помпей, зад храма на Юпитер. Термите са построени по времето на Сула между 80—70 г. пр. н. е.— свидетелство, че хипокаустната система е била използувана още преди нашата ера. Това показват и Стабианските терми в Помпей. Термите при форума се състоят от две части: баня за мъже и баня за жени. До загиването на Помпей (24 август 79 г.) термите претърпели някои изменения в плана и устройството. Отначало имало отделни префурниуми, а по-късно се преминало към централен префурниум, който отоплявал двете части. Термите имали лаконикум (кръгло помещение), затоплян чрез сух топъл въздух, който се получавал от допир на въздуха до нагорещени камъни. Напротив, калдариумът имал топъл влажен въздух.

М. Б о с е р т (Швейцария) направи научно съобщение върху интересен фрагмент от оловен резервоар за топла вода, намерен в термите на град Юлиомагус (дн. Шлайтхайм) в Швейца-

рия. Отвън той е богато украсен с релефни изображения на спирали, лозови клони с гроздове и др. Авторът предполага, че първоначалната форма е била цилиндрична и е съдържала 1000 л вода. Подобни оловни резервоари са открити и на други места в римската империя.

Беше прочетен докладът на Л. Прес и Ст. Парницки-Пуделко (Полша) за употребата на централното отопление (хипокауст) в римския град Нове на Дунав, източно от Свищов.

Т. Иванов (България) разгледа характерните черти на хипокауста в римската архитектура в провинциите Долна Мизия и Тракия (дн. България). Той акцентира върху неизвестната другаде конструкция от сводове на две различни нива и в две посоки, засвидетелствувана в термите (т. нар. Асклепион) в Пауталия (дн. Кюстендил). Също така разгледа т. нар. термоперипат от времето на Комод (184—185 г.) в Никополис ад Иструм, непознат от други градове в България и вън от нея.

Е. Брьоднер изнесе обобщителен доклад върху климатичната техника при отоплението на римските сгради, като посочи конкретни примери от различните римски провинции. Накрая тя се спря и на отоплителната система в турските бани (хамами), която продължава античните и византийските традиции.

Инж. П. Босерт (Швейцария), специалист по модерно отопление, въз основа на проучвания върху хипокауста в римска Швейцария и другаде направи интересни наблюдения върху техниката на отопление, горивните материали и капацитета на използуваната топлина. Неговият доклад предизвика оживени разисквания.

По време на симпозиума участниците посетиха новооткритата римска баня в Кайзераугст, където се е намирал военният лагер, докато в Аугст, разположен срещу него, е бил градът Августа Раурика. Банята била открита случайно при изкопни работи за детска градина. Тя не само била проучена, но е и запазена в сутерена на детската градина. Проучванията са извършени от главния археолог на Августа Раурика д-р Т. Томашевич.

Бяха разгледани и видимите над земята архитектурни останки от театъра, един езически храм, курията при форума и др., както и музеят в Аугст, който съдържа ценни археологически, епиграфски и нумизматични находки от Августа Раурика и от военния лагер.

Симпозиумът мина на високо научно равнище. След всеки доклад имаше сериозна творческа дискусия. Разменените информации за откритията на хипокаустни системи в различните римски провинции и в самата Италия бяха извънредно полезни, защото бе съобщено и за някои уникални конструкции и сгради, незасвидетелствувани досега в литературата.

Т. ИВАНОВ

Книгопис

Общи съчинения

Азълов, Павел и Хенриета Тодорова. Приложение на системата „Pliska“ за библиографски справки и анализ на научната продукция на кадровия потенциал при АИМ — БАН. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 9—14.

Апостолов, Миладин. История на медицината. Кратък курс за студенти по медицина и стоматология. С., Медицина и физкултура, 1977. 175 с. с ил.

Исторически преглед от праисторическата епоха до днес.

Боев, Петър, Нели Кондова и Славчо Чолаков. Задължителни предпоставки при разкопаване на некрополи, осигуряващи най-доброто запазване на скелетния материал. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 95—104.

Божилова, Елисавета, Елена Чакалова и Люба Филипович. Методически указания относно приложението на палеоботаниката при археологически изследвания. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 67—72.

Вълев, Петър и Иван Джаков. Геодезически и геофизични работи за археологически цели. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 23—30.

Вълев, Петър и Атанас Каменаров. Изработване на едромащабни геодезически планове на археологически обекти. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 15—22.

Интердисциплинарни изследвания. Сборник. Т. 1. С., 1978. 51 с.; Т. 2. 1978. 99 с. (Археологически институт на БАН).

Рец.: Димитър Овчаров. — МПК, 1979, № 2, с. 63—64.

Иречек, Константин. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. (С предг. под ред. на Петър Хр. Петров). С., Наука и изкуство, 1978. 672 с. (Бълг. истор. наследство).

От античността до началото на XIX в.

История на българското изобразително изкуство. Отг. ред. Александър Обретенов. Т. 1. Ред. Станчо Станчев-Ваклинов и Димитър Друмев. С., БАН, 1976.

Авт.: Д. П. Димитров и др.

Рец.: Енчо Мутафов. Начало на една систематизация. — Септември, 1979, № 1, с. 253—256.

Йорданов, Йордан Ал. Специални методи за вдигане на костен материал при археологически разкопки. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 105—110.

Китов, Георги. Използване на геофизична и земекопна техника

при проучване не надгробни могили. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4, С., 1979, 31—44.

Кръстев, Кирил Г. Кюстендил. Краеведски очерк. С., Наука и изкуство, 1972, 143 с.

Исторически преглед от античността до съвремието.

Маразов, Иван. Историческото развитие на сюжетната трактовка. — Изкуство, 1979, № 4, с. 4—13.

От изкуството на Стария Изток до XVII в.

Петков, Иван. Пчеларството в българските земи. — Пчеларство, 1978, № 12, с. 27—28.

Исторически преглед.

Плетнева, С. А. Памяти Станчо Ваклинова (Станчева). — СА, 1979, № 3, с. 328—329.

Радонов, Здравко. Обществеността и грижите за българските старини (1878—1944 г.). — Векове, 1979, № 2, с. 43—47.

Руменин, Кирил Ал. Кюстендил. 3. изд. С., Медицина и физкултура, 1973, 51 с.

Разглежда развитието на града като балнеолечебен център от древността до днес.

Шанин, Юрий. От елините до наши дни. (Очерк). С., Медицина и физкултура, 1978. 144 с. с ил.

Спортните игри на народите от различни времена и континенти.

Chropovsky, B. Štvrte zasadanie riaditel'ov archeologickych ustavov akademii vied socialistickych krajin. — Slov. archeologia, 1978, N 2, p. 435—436.

Информация за заседанието на ръководители на археологически институти при академиите на науките в социалистическите страни, Пловдив, 3—6 окт. 1977 г.

Musées, imagination et éducation. Musées et monuments. XV. Paris, UNESCO, 1973. 162 p.

Рец.: Магдалина Станчева. — МПК, 1979, № 2, с. 62—63.

Праистория

Георгиев, Пл. Халколитни костни фигури. Опит за класификация. — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 103—117.

Джамбазов, Николай. Палеолитът на Балканите. — Векове, 1979, № 2, с. 15—21.

Иванов, Иван. Съкровищата на Варненския халколитен некропол. С., Септември, 1978, 126 с. 46 ил.

Рец.: Иван Панайотов. — МПК 1979, № 2, с. 66—67.

Хенриета Тодорова.— Векове, 1979, № 2, с.82—85.

Иванов, Т. Г. О некоторых сторонах погребального обряда и представлениях о загробном мире во время неолита и халколита в Болгарии. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 157—162. (Studia praehistorica, 1—2).

Николов, Васил. Уникално скулптурно изображение. — Изкуство, 1979, № 4, с. 46—47.

От м. Чардако край с. Слатино, Кюстендилско. Глава на мъжка статуетка — енеолит.

Хан Ван Кхан. Технология, форма и орнамент на керамиката през халколита в Североизточна България. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. науки". С., 1979. 25 с.

Черных, Е. Н. О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 170—181. (Studia praehistorica, 1—2).

Comşa, E. L'utilisation du cuivre par les communautés de la culture Gumelniţa du territoire roumain. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 109—120. (Studia praehistorica, 1—2).

Garašanin, D. Zur Kenntnis einer frühen Welle der Steppenbewegungen auf dem Balkan. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 224—227. (Studia praehistorica, 1—2).

Garašanin, M. Betrachtungen zum Salkuţa—Krivodol—Bubanj—Komplex auf dem Mittleren Balkan. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 101—108. (Studia praehistorica, 1—2).

Georgiev, G. I. Das Spätchalkolithikum in Bulgarien im Licht der neuesten archäologischen Untersuchungen. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 68—78. (Studia praehistorica, 1—2).

Georgiev, V. I. La situation ethnique en Mysie inférieure et la nécropole des trésors de Varna. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 79— 83. Studia praehistorica, 1—2).

Hartmann, A. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 27—45. (Studia praehistorica, 1—2).

Hartmann, A. Die Goldsorten des Äneolithikums und der Frühbronzezeit im Donauraum. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 182—191. (Studia praehistorica, 1—2).

Honea, K. Thermoluminiscent Dating of Ceramics and Stone New Developments. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С.,1978, 244—247. (Studia praehistorica, 1—2).

Ivanov, I. S. Les fouilles archéologiques de la nécropole chalkolithique à Varna (1972—1975).— В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 13—26. (Studia praehistorica, 1—2).

Jovanović, B. Early Gold and Eneolithic Copper Mining and Metallurgy of the Balkans and Danube Basin. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 192—197. (Studia praehistorica, 1—2).

Kančev, K. Microwear Studies of Weapons and Tools from the Chalkolithic Necropolis at the City of Varna. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 46—49. (Studia praehistorica, 1—2).

Kančev, M. Fouilles du tell près du village Sadievo, département de Sliven. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 96—100. (Studia praehistorica, 1—2).

Korfmann, M. Die Ausgrabungsergebnisse des Jahres 1975 am Demircihüyük, Nordwest-Anatolien. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 88—95. (Studia praehistorica, 1—2).

Margos, A. Les sites lacustres dans les lacs de Varna et la nécropole de Varna. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 146—148. (Studia praehistorica, 1—2).

Marinov, G. et Y. Yordanov. Preliminary Data from Studies of Bone Material from the Varna Chalcolithic Necropolis during the 1972—1975 Period. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 60—67. (Studia praehistorica, 1—2).

Mellaart, J. The Late Chalcolithic Period in Anatolia: an Interim Assessment. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 84—87. (Studia praehistorica, 1—2).

Nandris, J. Some Features of Neolithic Climax Societies. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 198—211. (Studia praehistorica, 1—2).

Neustupny, E. Mathematical Analysis of an Aeneolithic Cemetery. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 238—243. (Studia praehistorica, 1—2).

Neustupny, J. Problèmes de la contemporanéité des civilisations énéolithiques. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 248—252. (Studia praehistorica, 1—2).

Nikolov, D. Development du Chalcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord-Ouest. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 121—129. (Studia praehistorica, 1—2).

Novotna, M. Anfänge der Metallurgie in der Slowakei und die Beziehungen zum Ostbalkan. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 212—217. (Studia praehistorica, 1—2).

Panajotov, I. Typological Distinctions of the Early Bronze Age Metal Tools. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 218—223. (Studia praehistorica, 1—2).

Perničeva, L. Sites et habitations du Chalcolithique en Bulgarie. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 163—169. (Studia praehistorica, 1—2).

Popov, N. Résultats principaux des fouilles du tell près de la ville de Smiadovo, département de Sumen. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 149—156. (Studia praehistorica, 1—2).

Todorova, H. Das Spätäneolithikum an der westlichen Schwarzmeerküste. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 135—145. (Studia praehistorica, 1—2).

Tončeva, G. Nécropole tumulaire de l'age du bronze ancien près du village Belogradec. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 228—237. (Studia praehistorica, 1—2).

Ursulescu, N. Sur les débuts du Chalcolithique à l'est des Carpates. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита. Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 130—135. (Studia praehistorica, 1—2).

Yordanov, Y. A. Anthropologic Study of Bone Remains from Persons Buried in the Varna Eneolithic Necropolis. — В: Варненский некрополь и проблемы халколита, Междунар. симпозиум, Варна 1976 г. С., 1978, 50—59. (Studia praehistorica, 1—2).

Античност

Балканска, Ана. Тиризис — тракийският град на нос Калиакра (втората половина на IV в. пр. н. е. — началото на I в. на н. е.). Автореферат на дис... „канд. на истор. науки". С., 1979. 23 с.

Василев, Владимир. Медицината в древна Тракия. С., Медицина и физкултура, 1975. 104 с. с ил.

Велков, Велизар. Военното дело в Тракия през късната античност. — Военноистор. сборник, 1979, № 2, с. 89—95.

Велков, Велизар. Следи от траките. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 15.

Велков, Велизар. Тракийската крепост Чертиград. — Турист, 1978, № 10, с. 28—29.

Венедиков, Иван. Релефът на трите нимфи от Ново село, Сливенски окръг. — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 119—138.

Геров, Борис. Плиний Стари като извор за тракийските земи. — Филология, 1978, № 3, с. 3—20.

Гочева, Златозара и Мечислав Домарадски. Антични следи в Ботевградския край. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 63—71.

Дамянов, Стефан. Строителната керамика от късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг. — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 139—172.

Данов, Христо М. Траки. Истор. очерк. С., Нар. просвета, 1979. 183 с 16 л. ил.

Дрянска, Надежда. Саркофаг от Сострa. — МПК, 1979, № 1, с. 15—16.

В Троянския музей.

Егами, Намио. Главният мотив в централната камера на Казанлъшката гробница. — Изкуство, 1979, № 5, с. 24—26.

Йорданов, Кирил. Траки и кимерийци. — Векове, 1979, № 2, с. 30—36.

Каймакчиева, Р. Фракийские культы здоровья. — Асклепий. Болг.-советский ежегодник истории и теории медицины, т. II, 1972, с. 13—30.

Китов, Георги. Скифосът от Стрелча. — Изкуство, 1979, № 5, с. 27—31.

Овчаров, Николай. Елинистическа керамика от Дионисопол (Балчик). — Векове, 1979, № 2, с. 62—68.

Панайотов, Ив. Филипополски седмици. — МПК, 1979, № 1, с. 70—71. От 4—19 окт. 1978 г. в Пловдив.

Свинтила, Вл. Мегалитната култура на траките. — Читалище, 1978, № 12, с. 24—25.

Свинтила, Вл. Типът на културата в Египет и Месопотамия. — Наука и техн. за младежта, 1978, № 9, с. 37—43.

Слокоска, Людмила. Античната история на Кюстендил и на Кюстендилския край според исторически извори и археологически материали. — В: Кюстендил и Кюстендилско. (Сборник). С., 1973, 25—55.

Фол, Александър. Гръцки стил и така нареченото варварско изкуство. — Изкуство, 1979, № 3, с. 26—28.

Цветков, Борис. Тракийско въоръжение от Разлог. — МПК, 1979, № 1, с. 23—25.

Berciu, D. Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. Bucureşti, 1974. (Bibliotheca historica Romaniae. Monographies, 13).

Rez.: Kazimierz Majewski. — Archaeologia Polona, 18, 1977, p. 245—250.

Dušek, Mikulaš. Zur Problematik der Thraker und Skythen in Mitteleuropa. — Przeglad archeol., 26, 1978, p. 67—106.

Изследва общите черти в материалната култура на траките и в българските земи.

Gerov, Boris. Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens. — В: Ancient Macedonia. II Internat. symposium, Thessaloniki 1973. T. 2. Thessaloniki, 1977, 45—52.

Hoddinott, R. F. Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London etc., 1975.

Рец.: П. Горбанов. Античността в България през погледа на един английски учен. — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 359—364.

Press, Ludwika. Les travaux d'Expedition Archéologique Polonaise â Novae — Secteur Ouest en 1973. — Archaeologia Polona, 18, 1977, p. 229—243.

Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4—29 oct. 1976. S., BAN, 1978. 403 с.

Рец.: Иван Панайотов. — МПК, 1979, № 2, с. 66.

Velkov, V. Das Zeitalter Konstantins des Grossen in Thrakien. — Acta Antiqua hung., 24, 1976, N 1—4, p. 397—406.

Средновековие

Аладжов, Живко. Нов бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав. — Векове, 1979, № 2, с. 73—75.

Ангелов, Димитър. Средновековният Велбъдж (VII — XIV). — В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, 62—84.

Бакалова, Елка. Бачковската костница. (Моногр.). С., Бълг. художник, 1977.

Рец.: Dora Panayotova-Piguet. — Revue étud. byzant., 37, 1979, p. 289.

Бакалова, Елка. Стенописите на църквата при село Беренде. (Моногр.). С., Бълг. художник, 1976.

Рец.: Мирјана Глигоријевић-Максимовић. — Зограф, 8, 1977, с. 70—71.

Банков, Явор. Средновековни мотиви в българската възрожденска архитектура. — МПК, 1979, № 2, с. 23—29.

Боев, Петър и Славчо Чолаков. Антропологично проучване. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 38—41.

На некропола при средновековната крепост Боженишки Урвич.

Боев, Петър, Нели Кондова и Славчо Чолаков. Антропологично проучване на скелетите от некропола при крепостта „Боженишки Урвич". — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 139—148.

Божкова, Светлана. За ктиторските изображения в средновековното българско изкуство. — Изкуство, 1979, № 6, с. 26—31.

Ваклинов, Станчо. Плиска, Преслав, Мадара. Разкопки и проучвания. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 7—17.

Василев, Васил. Крепостта Боженишки Урвич. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 16—24.

Василев, Радослав. Източната крепостна стена в Плиска. (Разкопки през 1972—1974 г.). — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 98—107.

Василиев, Асен. Към проучванията на изобразителните изкуства в Кюстендилско. — В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, 297—324.

Разглежда и архитектурата и живописта на църковни паметници от периода X—XIV в.

Велецкая, Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. 1978. 237 с.

Рец.: Георги Сотиров. — Векове, 1979, № 2, с. 85—87.

Генова, Евелина. Ранносредновековна керамика от Плевенския музей (VIII—X в.). — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 173—188.

Георгиев, Павел. Керамична статуетка от Преслав. — Векове, 1979, № 2, с. 69—37.

Димитрова, Дора. Жилищна кула в село Тешово. — МПК, 1979, № 2, с. 17—22.

Дишев, Павел. Археологически находки. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 26—37.

От крепостта Боженишки Урвич.

Дончев, С. Восточные параллели Преславского и Мадарского всадников и сведения о европейских гуннах. — В: Первобытное искусство. Новосибирск, 1978,203—212.

Дончева-Петкова, Людмила. Западната крепостна стена в Плиска. (Проучвания на южния сектор през 1973—1974 г.). — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 81—97.

Дончева-Петкова, Людмила. Ранновизантийски златни кръстове от Археологическия музей в София. — МПК, 1979, №2, с. 14—17.

Захариев, Иван. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.). — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 108—138.

Инкова, Веселина. Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., БАН, 1979, 96 с. с ил.

Јовановић, Војслав С. Прилог проучваньу средньовековног прстења у СР Србији и СР Македонији. — Годишньак града Београда, 25, 1978, с. 67—85.

Йорданов, Йордан Ал. Антропологични изследвания на средновековни погребения, разкрити на Големия остров до с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 117—128.

Йосифова, Мария. Калиакра през късното средновековие (XV—XVII в.). — Изв. Нац. истор. музей, 2, 1978, с. 39—58.

Каданов, Д., М. Балан, Г. Икономов и Й. Йорданов. Човешкият костен материал от саркофазите в Плиска. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 60—63.

Ковачев, Георги и Цветан Минков. Животински костен материал от средновековното селище край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 83—94.

Коева, Маргарита. Поява и композиционно развитие на иконостаса IV—XVIII в. — Пробл. изкуството, 1979, № 2, с. 46—52.

Коледаров, Петър. Отбранителната и граничната система на България от 681—1018 г. — Военноистор. сборник, 1978, № 3, с. 109—123.

Кондова, Нели, Петър Боев и Славчо Чолаков. Изкуствено деформирани черепи от некропола при село Кюлевча, Шуменски окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4, С., 1979, 129—138.

Лисицов, Стефан. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973—1974 г. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 177—184.

Милчев, Атанас. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска— Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 139—176.

Михайлов, Стамен. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 44—59.

Нешев, Георги. Български довъзрожденски културно-народностни средища. (Моногр.). С., БАН, 1977.

Рец.: Ivan Bogdanov. — Bulg. histor. rev., 1978, N 3, p. 115.

Овчаров, Димитър. Към въпроса за укрепителната дейност на българската държава по Долен Дунав през IX—X в. — Военноистор. сборник, 1979, № 2, с. 96—106.

Пандурски, Васил. Паметници на изкуството в Църковния музей — София. С., Бълг. художник, 1977. 438 с. с ил.

Рец.: Елена Флорева. — МПК, 1979, № 2, с. 64—65.

Прашков, Любен. Църквата „Рождество Христово" в Арбанаси. (Науч. моногр.). С., Бълг. художник, 1979. 248 с. с репрод.

Райчевски, Стоян. Прическата на прабългарите. Аспарухова следа в Родопите. — Родопи, 1978, № 11, с. 9—11.

Привежда писмени и фолклорни свидетелства за запазване на прабългарска прическа в областта на Родопите.

Рашев, Рашо. За глинените бъклици в средновековна България. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 206—210.

Сефтерски, Райко. Култов антропоморфен паметник от Софийско. — МПК, 1979, № 1, с. 20—22.

От с. Световрачене. Авторът го свързва с културата на прабългарите от времето на хан Крум.

Соколова, Доротея. Пет несебърски икони от XVI—XVII век. — Изкуство, 1978, № 8, с. 38—45.

Станилов, Станислав. Сиволъскавата керамика от манастира в Преслав. — Векове, 1979, № 2, с. 55—57.

Станчева, Магдалина. „Събарянe на идолите" в Боянската църква. — Изкуство, 1979, № 3, с. 29—32.

Теофилов, Теофил. Гражданска сграда на Царевец. — МПК, 1979, № 2, с. 34—41.

Тотев, Тотю и Павел Георгиев. Две църкви в Преслав. — В: Плиска — Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 18—31.

Тыпкова-Заимова, В. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI—XII вв.). — В: Восточная Европа в древности и Средневековье. Сборник статей. М., 1978, 67—73.

Позовава се на археологически данни.

Чакалова, Елена и Таня Димитрова. Проучване на средновековни растителни останки от Патриаршията в Царевец. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 73—82.

Чанева-Дечевска, Нели. По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите от Велики Преслав. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 32—43.

Чимбулева, Жана. Средновековен релеф от Несебър. — МПК, 1979, № 2, с. 31—32.

Чолаков, Славчо. Демографски данни за една средновековна популация от Кабиле. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 111—116.

Щепкина, М. В. К вопросу о просвещении Руси. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 200—205.

Юхас, Петер. Племената тингълинг (огури) според археологическите открития в Минусинската котловина. — Спис. БАН, 1979, № 3, с. 73—92.

Lehmann, Janusz. Miedzynarodowe sympozjum konserwatorskie „Iwanowo 76" w Ludowej Republice Bulgarii. — Ochrona zabytkow, 1977, N 1—2, p. 85.

Lehmann, Janusz. Problemy zabezpieczenia i konserwacji reliefu skalnego „Madarski Jezdziec" — konferencia naukowa w Szumen, Bulgaria. — Ochrona zabytkow, 1974, N 4, p. 337—338.

Valčev, Jordan. The ancient calendar of the bulgarians. (Очерк). S., Sofia-Press, 1978.

Zivkova, Ljudmila. Das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander. Recklinghausen, A. Bongers, 1977.

Rez.: Ivan Dujčev. Un remarquable monument de l'art médiéval bulgare. — Etud. balk., 1978, N 2, p. 149—151.

Нумизматика

Венедиков, Иван. Хермес и дероните. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 3—7.

Герасимов, Тодор. Пауталийските монети. — В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, 56—61.

Димитрова, Александра. Стъклена фалера с портрета на Младия Друз. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 17—21.

Илчева, Вълка, Марко Цочев. Колективна находка колониални бронзови монети от с. Пчелище, Великотърновски окръг. — Археология, 1979, № 1, с. 42—56.

Петров, Тодор. Ордените в Народна република България. — Военноистор. сборник, 1979, № 1, с. 156—168.

Проданов, Хараламби. Монетите в гр. Стражица, В. Търновски окръг. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 24—25.

Рогалски, Адолф. Нова тетрадрахма на Маронея. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 7—12.

Русева, Боряна. Пет нови английски юбилейни монети. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 21—23.

Симић, Војслав. Хемијски састав римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II и III веку. — Старинар, 28—29, 1977—1978, с. 239—248.

Тотев, Тотю. Два новооткрити печата на български архиепископ. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 198—199.

Шулекова, Юлиана. Находка от римски републикански денари от с. Каравелово, Пловдивски окръг. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 13—17.

Юрукова, Йорданка. 24 монети и печати от България. С., 1978. 47 с., 48 репрод.

Рец.: Я. Янев. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 26

Ю(рукова) Й(орданка). Фалшификати на антични монети — поява, изработка, разпространение. — Нумизматика, 1979, № 2, с. 27—30.

Biernacka-Lubanska, M. Numizmatyczne zrodla ikonograficzne de rzymskiego budownictwa obronnego z terenu polnocnej Tracji. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1978, N 4, p. 445—463.

Епиграфика

Герасимова-Томова, Василка. Ново сведение за cohors I Athoitorum et Berecynthorum. — МПК, 1979, № 1, с. 17—19.

Гюзелев, Васил. Надписът от крепостта. — В: Боженишки Урвич. Сборник. С., 1979, 43—44.

Средновековната крепост Боженишки Урвич.

Маргос, Ара. Старобългарските надписи при с. Калугерица. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 193—197.

Овчаров, Димитър. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 185—192.

Gerasimova-Tomova, V. Neuentdeckte epigraphische Denkmäler mit thrakischen Namen. — Балканско езикозн., 1979, № 2, с. 31—34.

Tačeva-Hitova, Margarita. Über die Götterepitheta in den griechi-

schen Inschriften aus Moesia inferior und Thracia. Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. — Bulg. histor. rev., 1978, N 3, p. 52—65.

Музейно дело и консервация

Аспарухов, Милко и Богдан Султов. Консервиране и пренасяне на пещ, датирана към XVIII в. от с. Биволаре, Плевенски окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 53—58.

Бояджиев, Георги и Александър Минчев. За музеите в Мексико. — МПК, 1979, № 1, с. 57—62.

Василев, Васил П. Полева обработка и предварителна профилактика на археологически метални находки. — Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 59—62.

До Ван Чу. За музейното дело и опазването на паметниците на културата в СР Виетнам. — МПК, 1979, № 2, с. 54—57.

Долапчиев, Т. Национално съвещание в Силистра. — МПК, 1979, № 1, с. 71—73.

По проблемите на музеите и отделите „Социалист. строителство", състояло се на 26 и 27 септ. 1978 г.

Захариева, Екатерина. Спасителни мерки към археологически находки от дърво. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 63—66.

Змеев, Рачо. Музеят на дунавските рибари и лодкостроители в Тутракан. — МПК, 1979, № 2, с. 46—48.

Експозицията е разкрита в археологически и исторически аспект от праисторическата епоха до края на османското владичество.

Иванов, Владимир. Паметниците на културата и съвременното общество. — МПК, 1979, № 2, с. 57—60.

Доклад, изнесен на V генерална асамблея на ИКОМОС през 1978 г. в Суздал.

Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки и Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. Т. 1. С., 1979, 64—80.

Ковачева, Мери. Събиране на образци за археомагнитни изследвания. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 45—48.

Михайлов, Стамен. Изкуството на ацтеките гостува в София. — МПК, 1979, № 2, с. 48—51.

Изложба на мексиканското изкуство в Народния археологически музей в София през 1976 г.

Начева, Веселина. Керамичните находки и грижите за тях. — В: Интердисциплинарни изследвания. Т. 3—4. С., 1979, 49—52.

Нейков, Валентин. Консервация и експониране на „Големия дворец" в Плиска. — МПК, 1979, № 1, с. 3—5.

Пешев, Драгомир. Консервация на стенописите на черквата „Архангели Михаил и Гавриил" в Арбанаси. — МПК, 1979, № 1, с. 40—46.

Полихронова, Цветана. Средновековно наследство от жилищната архитектура на някои български селища. — МПК, 1979, № 1, с. 6—14.

Препоръка за опазване на движимите паметници на културата. — МПК, 1979, № 1, с. 63—66.

Двадесета сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО, състояла се в Париж от 24 окт. до 28 ноем. 1978 г.

Разгон, А. М. Музейни изследвания — възможности и граници. — МПК, 1979, № 1, с. 25—30.

Станчева, Магдалина. Археологическият паметник в съвременния град. — МПК, 1979, № 2, с. 69—70.

Международна научна конференция през 1978 г. във Виена по проблемите на запазването и интегрирането на археологическите паметници в съвременната градска среда.

Щерева, Ирина. Изложбата „Велика Моравия". — МПК, 1979, № 2, с. 53—54.

През декември 1978 г. в София.

Kovacheva, Mary. Archaeomagnetic Investigations in Bulgaria. — В: Archaeophysika. Proceedings of the 18th internat. Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection, Bonn 14—17, March 1978. Bonn, 1979, 477—485.

Velkov, Velizar. Museumstädte und archäologische Reservate in der VR Bulgarien. — В: Archäologische Denkmale und Umweltgestaltung. Berlin, 1978, 97—101, 3 p. ill. (Veröffentlichungen des Zentralinst. für alte Geschichte und Archäologie. Bd. 9).

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил П. Василев — Производство на тракийски шлемове в Родопите 1
Йорданка Юрукова — Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр. н. е. 9

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

В. Герасимова-Томова — За култа към Бендида в Тракия и за тракийското женско облекло 27
Тадеуш Сарновски — Мраморна глава на Каракала от Нове. 35
Павел П. Георгиев — Старобългарски писала от Плиска и Преслав. 49
М. Долмова-Лукановска, К. Дочев — Колективна находка византийски монети от северозападния склон на Царевец. 50

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Теофил Иванов — Al. Barnea, Ion Barnea, Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Margineanu-Cârstoiu şi G. Papuc. Tropaeum Traiani. I. Cetatea. Bucureşti, 1979, 259 p. с фотоснимки, чертежи и самолетни снимки. 57
Стамен Михайлов — Zofia Kurnatowska. Słowiańszczyzna południowa. Polska Akademia Nauk. Instytut historii kultury materialnej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1977. 256 p., X tab. 59

ПРЕГЛЕД

Ив. Панайотов, Д. Гергова — Всесъюзна археологическа конференция „Проблеми на скитско-сибирското културно-историческо единство" в гр. Кемерово, СССР. 63
Г. Китов — Симпозиум „Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия". 65
Т. Иванов — Трети международен симпозиум по римска археология в Аугст, Швейцария. . 67

КНИГОПИС. 68

TABLE DES MATIERES

Vasil P. Vasilev — Production de casques thraces dans les Rhodopes. 18
Jordanka Jurukova — L'amphore du trésor de Panagjuriste et la frappe de monnaies de la première moitié du IVe s. av. n. ère.. 26

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

V. Gerasimova-Tomova — Sur le culte de Bendis en Thrace et le vêtement de femme thrace. . 34
Tadeuš Sarnovski — Tête de Caracalla en marbre de Novae. 43
Pavel P. Georgiev — Instruments à écrire vieux-bulgares de Pliska et de Preslav. 50
M. Dolmova-Lukanovska, K. Dočev — Trésor de monnaies byzantines du versant nord-ouest de Carevec. 56

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Teofil Ivanov — Al. Barnea, Ion Barnea, Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Margineanu-Cârstoiu şi G. Papuc. Tropaeum Traiani. I. Cetatea. Bucureşti, 1979, 259 p. avec photos, dessins et prises de vue d'avion. 57
Stamen Mihajlov — Zofia Kurnatowska. Słowiańszczyzna południowa. Polska Akademia Nauk. Instytut historii kultury materialnej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1977. 256 p., X tab. 59

REVUE

Iv. Panajotov, D. Gergova — Conférence archéologique de l'URSS „Problèmes de l'unité culturelle-historique scyth-sibérienne" à la ville Kemerovo, URSS. 63
G. Kitov — Symposium „Le trésor de Panagjuriste et la toreutique en Thrace". 65
T. Ivanov — Troisième symposium international sur l'archéologie romaine à Augst, Suisse 67

BIBLIOGRAPHIE. 67

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06
Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 1, ет. II, тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова — Коректор А. Христова

Дадена за набор на 26. XI. 1980 г. Подписана за печат на 15. II. 1981 г. Печатни коли 9,25 Издателски коли 8,63
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 8013 Тираж 1730 Поръчка 39 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.